

RAAP

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss

RAAP-RAPPORT 6567

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente Oss

Titel: Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand. Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss.

Versie: 30-09-2024

Auteur: ir. L.J. Keunen, S.P.H. Bouwmans MA, drs. C.J.B.P. Frank & drs. J. de Jong

Projectcode: OSSCU

Bestandsnaam: RAAPrap_6567_OSSCU_20240930

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

Monumenten Advies Bureau

Bredestraat 1

6542 SN Nijmegen

Telefoon: 024-3786742

E-mail: info@monumentenadviesbureau.nl

Website: www.monumentenadviesbureau.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2024

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Oss hebben RAAP en het Monumenten Advies Bureau een cultuurhistorische waardenkaart van het grondgebied van de gemeente opgesteld. De kaart bevat een overzicht van de waardevolle landschappen, landschapselementen, bouwkunstobjecten en stedenbouwkundige ensembles. De kaart kan daarmee een onderlegger vormen voor erfgoedbeleid en ruimtelijk beleid, dat in het kader van de per 1 januari 2024 ingevoerde Omgevingswet nieuw vormgegeven gaat worden.

Het onderzoek heeft een uitgebreid beeld van een op erfgoedgebied rijke gemeente opgeleverd. In dit rapport blijft dan het ondergrondse erfgoed nog grotendeels buiten beschouwing, al is de rijkdom daarvan ook meermaals vastgesteld. Op het gebied van het historisch cultuurlandschap hebben we te maken met de bijzondere combinatie van rivierklei-, rivierterras- en zandlandschappen, elk met zijn eigen specifieke historische structuren en objecten. Met betrekking tot de bouwkunst is ook thematisch een grote variatie te herkennen, waarbij het agrarisch erfgoed en het religieuze erfgoed er - naast andere - er bovenuit steken. In dit rapport behandelen we, naast de onderzoeksmethoden en bronnen (hoofdstuk 2), ook de landschaps- en bewoningsgeschiedenis van de gemeente Oss (hoofdstuk 3), en de breedte aan legenda-eenheden van cultuurlandschappen (hoofdstuk 4), de landschapselementen (hoofdstuk 5) en de bouwkunst en stedenbouw (hoofdstuk 6). Het laatste hoofdstuk omvat een integrale blik op het erfgoed; door de oogbaren kijkend zijn 12 ensembles geselecteerd waar historische bouwkunst en landschap van bijzondere kwaliteit bij elkaar komen.

Inhoud

Samenvatting	3
Inhoud.....	4
1 Inleiding	6
1.1 Kader	6
1.2 Onderzoeksgebied	6
1.3 Uitvoering	7
1.4 Dankwoord	8
2 Methoden en bronnen	9
2.1 Inleiding	9
2.2 Landschappen	9
2.3 Landschapselementen.....	13
2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw	15
3 Landschaps- en bewoningsgeschiedenis.....	25
3.1 Inleiding	25
3.2 Rivierenlandschap (zie ook § 4.3 en 4.4).....	25
3.3 Dekzandlandschap (zie ook § 4.2)	29
3.4 Ontginningsgolf.....	34
3.5 Stichting van steden.....	37
3.6 Industrialisering	43
3.7 Temmen van het water	47
3.8 Het landschap herzien.....	49
4 Cultuurlandschappen	51
4.1 Inleiding	51
4.2 Dekzandlandschappen	53
4.3 Rivierlandschappen.....	63
4.4 Rivierterraslandschappen	81
4.5 Water	89
4.6 Niet geclassificeerd.....	90
4.7 Structuren	91
4.8 Waardering.....	91
5 Landschapselementen	93
5.1 Verkeer en vervoer	93
5.2 Waterstaat.....	94
5.3 Landbouw en bosbouw	100
5.4 Begraven.....	106
5.5 Industrie en ambacht.....	109
5.6 Delfstoffenwinning	109
5.7 Oorlog en defensie.....	109
5.8 Bestuur en recht	117
5.9 Landgoederen en buitenplaatsen	120
5.10 Horeca, sport en recreatie	120
5.11 Nutsvoorziening	125

5.12 Wonen	125
6 Historische bouwkunst en stedenbouw	126
6.1 Inleiding	126
6.2 Historische bouwkunst	126
6.3 Historische stedenbouw	141
7 Integrale ensembles	182
7.1 Inleiding	182
7.2 Kessel (1)	182
7.3 Lith (2)	183
7.4 Oijen (3)	184
7.5 Kasteel Oijen (4)	185
7.6 Dieden – Demen – Neerlangel – Ravenstein (5)	187
7.7 Neerloon – Overlangel (6)	190
7.8 Keent (7)	191
7.9 Herperduin (8)	193
7.10 Geffen (9)	193
7.11 Dennenburg (10)	195
7.12 Oude Schaijkseweg (11)	195
Literatuur	196
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	199

1 Inleiding

1.1 Kader

Omdat de gemeente Oss in het kader van onder meer de Omgevingswet behoefte had aan meer kennis en een grotere toegankelijkheid van cultuurhistorische informatie, heeft zij RAAP en MAB gevraagd om een cultuurhistorische waardenkaart voor het grondgebied van de gemeente op te stellen. De uitvoering van deze werkzaamheden heeft in 2023 en de eerste maanden van 2024 plaatsgevonden. De eindversie werd in september 2024 voltooid.

1.2 Onderzoeksgebied

De gemeente Oss is een deels verstedelijkte, deels landelijke gemeente met een oppervlakte van 170,93 km², inclusief bijna 8 km² oppervlaktewater. In de gemeente woonden op 31 januari 2023 94.457 inwoners. De gemeente Oss is een fusiegemeente die door samenvoelingen vanaf 1994 is ontstaan. De eerste samenvoeging betrof in 1994 de toenmalige gemeente Oss, de gemeente Berghem en de gemeente Megen, Haren en Macharen. De nieuwe gemeente, die ook Oss werd genoemd, fuseerde in 2003 met de gemeente Ravenstein. In 2011 werd Lith aan de fusiegemeente uit 2003 toegevoegd. De laatste grote gemeentelijke fusie vond plaats in 2015, toen de gemeente Oss samenging met een deel van de oude gemeente Maasdonk, meer specifiek de kern Geffen.

De Noord-Brabantse gemeente Oss grenst in het zuidwesten aan de gemeente 's-Hertogenbosch, in het zuiden aan Bernheze en aan Maashorst en in het zuidoosten aan de gemeente Land van Cuijk. De noordgrens wordt gevormd door de huidige loop van de Maas. Aan de overzijde liggen de Gelderse gemeenten Maasdriel, West Maas en Waal, en Wijchen.

De gemeente wordt doorsneden door de spoorlijn Tilburg – Nijmegen, ook wel bekend als de Brabantse Lijn of de Zuidoosterspoorlijn. De oorspronkelijk particuliere spoorweg werd in 1883 genationaliseerd. De belangrijkste wegverbindingen zijn de A59 en de A50, waarvan de eerste bijna volledig net buiten de gemeentegrens loopt, en de tweede over een wat grotere afstand de gemeente doorsteekt. Beide autosnelwegen komen bij Knooppunt Paalgraven bij elkaar.

Figuur 1. Grenzen van de gemeente Oss.

1.3 Uitvoering

De algehele projectleiding was in handen van ir. Luuk J. Keunen (RAAP), die tevens de landschapstypen karteerde en waardeerde, de landschapstypen en elementen beschreef en de opgemaakte kaartbeelden in GIS opbouwde. Sil Bouwmans MA (RAAP) was verantwoordelijk voor de kartering van de landschapselementen, drs. Bjorn van Snippenburg (RAAP) daarbinnen specifiek voor het oude historisch groen. De kartering, waardering en beschrijving van de historische bouwkunst werd uitgevoerd door drs. CeesJan Frank, de kartering, waardering en beschrijving van de stedenbouwkundige ensembles door drs. John de Jong.

1.4 Dankwoord

De opstellers van dit rapport spreken in de eerste plaats hun dank uit aan de begeleiders van het onderzoekstraject namens de gemeente Oss: Mijke Peeters, Martine Eerelman, Haron van Creij en Robin Raaijmakers. Zij maakten een soepel verlopend proces mogelijk. Belangrijke bijdrage werden geleverd door de klankbordgroep, bestaande uit lokale organisaties en individuele betrokkenen. We noemen daarbij Noud Bongers en Jos Cuijpers (Lith), Ruud Verhagen (Vladerack, Geffen), Arno van Orsouw (Maaslandgilde Oss), Marie-France van Orsouw (archeologe), Janneke Hoenselaar en Hettie Peterse (erfgoedcommissie), Peter van Nistelrooij (Stichting Archeologie Maasland), Frank van Dorst (IVN), Joop Peters (Neerlangel historie en toekomst), Frans Heeren (Lithoijen), Roel Augusteijn (Heemkundekring Land van Ravenstein) en Eric Versteegen (Heemkunde Megen).

Figuur 2. Op veldbezoek bij de Roode Wetering (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Zie bijlage 1 voor de dateringen van de in dit rapport genoemde archeologische en historische perioden.

2 Methoden en bronnen

2.1 Inleiding

In het kader van het opstellen van de Cultuurhistorische Waardenkaart Oss is een samenwerking aangegaan met de Werkgroep Databeet van de Federatie Grote Monumentgemeenten. Doel was om de Erfgoedregistratiestandaard, zoals die ontwikkeld is door de FGM en vooral gericht was op de registratie van beschermde gebouwde monumenten, toepasbaar te maken in het kader van cultuurhistorische waardenkaarten. Aan de hand van een groot aantal werksessies is een datamodel ontwikkeld dat voor cultuurhistorische waardenkaarten voldoende houvast biedt. Daarbij is de standaard zowel voor landschappen als voor gebouwd erfgoed verder uitgewerkt.

De technische achtergrond van de aangepaste standaard is vastgelegd in de werkdocumentatie: <https://erfgoedregistratiestandaard.github.io/ers-spec/ers-respec-template.html> (geraadpleegd op 17 augustus 2023). In de kern komt het erop neer dat meerdere datavelden zijn hernoemd en/of aangevuld voor zover nodig voor cultuurhistorische waardenkaarten. Daarnaast zijn de zogenaamde enumeraties (verplichte niet-uitbreidbare termenlijsten) aangepast voor het gebruik van terminologie in cultuurhistorische waardenkaarten. Dat geldt onder meer voor de landschapstypologie (in totaal vier velden) en de thematisering.

2.2 Landschappen

2.2.1 Kartering

Erfgoedregistratiesysteem

Kartering van de historische cultuurlandschappen heeft plaatsgevonden binnen de systematiek van het Erfgoedregistratiesysteem, wat onder meer wil zeggen dat er twee niveaus voor de aardkundige achtergrond en twee niveaus voor het cultuurlandschappelijk gebruik zijn ingevuld. Het aardkundig hoofdniveau is gevuld aan de hand van een niet-uitbreidbare termenlijst, de beide niveaus voor cultuurlandschap zijn uitbreidbare termenlijsten.

Bij de kartering van het cultuurlandschap bestaat het hoofdniveau eruit dat we het type ontginning in beeld brengen: is het een kampontinginning, een beekdalontginning, etc. In het niveau daaronder werken we de vorm daarvan nader uit: is het een vochtige kampontinginning met opgaand groen, is het een es, etc. Op basis van de vier uitsplitsingsniveaus krijgt elk deelgebied een eigen code.

Brongegevens

Kartering vindt plaats aan de hand van vergelijking van gegevens over de ondergrond, historische kaarten, luchtfoto's, hoogtebeelden etc. De historische diversiteit wordt daarbij zo zinnig mogelijk uitgesplitst, ook als die variatie in het huidige landschap niet of matig meer zichtbaar is.

Een belangrijke rol bij het uitsplitsen van landschappen speelden topografische kaarten uit het midden van en de late 19e eeuw, op basis waarvan de scheiding tussen de oude cultuurlandschappen en de jonge ontginningen werd gelegd. Vervolgens werd op basis van topografische kaarten tot ongeveer het

midden van de 20e eeuw de typering van de landschappen, zowel de oude als de jonge, verder verfijnd.

Begrenzing

Qua begrenzing van de deelgebieden hebben we zoveel mogelijk aangehaakt op nog aanwezige kavelgrenzen, mits dat historisch gezien verdedigbaar was. Plaatselijk lopen grenzen tussen deelgebieden echter ook dwars door huidige percelen.

Intact en verdwenen

Per deelgebied is verder aangegeven of de landschappen nog intact zijn of dat ze zijn verdwenen. Die laatste term is vooral relevant voor het stedelijk gebied. Op die manier wordt ook een scheiding aangebracht tussen cultuurlandschappen en prestedelijke landschappen. Deze beoordeling staat los van de formele komgrenzen en is puur op basis van de ruimtelijke karakteristiek uitgevoerd. Voor de gemeente Oss zijn de prestedelijke landschappen niet in kaart gebracht.

2.2.2 Waardering

Criteria

Aan elk van de daarin onderscheiden eenheden is een waardering op een drietal criteria toegekend, steeds op een schaal 1 (laag) – 5 (hoog). Die criteria zijn de volgende:

- Gaafheid van de topografie;
- Gaafheid van de openheid/geslotenheid;
- Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

De situatie is beoordeeld aan de hand van de situatie in de 19e eeuw voor de oude landschappen en in de periode net na de ontginning (1940-1950) voor de jongere landschappen en de ruilverkavelde landschappen. Belangrijkste redenen voor het eerste is de duidelijke koppeling die er in die periode nog bestond tussen de ondergrond en het grondgebruik. Vooral vanaf het Interbellum, en vooral versterkt na de Tweede Wereldoorlog, verwaterde deze relatie, waardoor het landschap minder goed leesbaar werd. De tweede periode is ingevoegd om de jonge landschappen op hun zelfstandige waarde te beoordelen, en niet als 'aangetaste heide'.

Gaafheid van de topografie

Onder gaafheid van de topografie verstaan we de intactheid van het historisch cultuurlandschap in het platte vlak. Mee te nemen aspecten zijn de gaafheid van de wegenstructuur, waterlopenstructuur en verkaveling, de intactheid van het grondgebruik (waarbij omzetting van agrarisch cultuurland naar bos of omgekeerd zwaarder meetelt dat wisseling tussen akkerland en grasland), de situering en omvang van erven, etc. Bij doorsnijding door nieuwe infrastructuur, zoals snelwegen, is vooral te letten op het verstorend effect van de structuur: doorsnijdt deze een aantal belangrijke routes, dan is het effect groter dan wanneer hij ergens achteraan in het land door de verkaveling gaat.

Gaafheid van de openheid/geslotenheid

Het tweede aspect met betrekking tot de gaafheid is die van de opgaande structuren. Daarbij speelt vooral de beplantingsstructuur een rol: zijn houtsingels nog aanwezig, of is er juist bijgeplant? Is een gebied bebost, of juist ontbost? Ook verspreide bebouwing speelt een rol in dit criterium, zij het minder omdat het effect op de openheid vaak geringer is. Beplanting met gesloten bos telt zwaarder dan de rooiing van een semi-transparante boomgaard.

Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

Anders dan de voorgaande twee criteria is deze derde een soort verzamelcriterium van allerlei mogelijke zaken die een landschap bijzonder maken. Het kan gaan om een groot aantal karakteristieke of monumentale panden, om een zeldzame landschapsstructuur, om de aanwezigheid van een groot aantal meer of minder beleefbare archeologische relictten in bos- en heidegebieden, om een herkenbare overgang naar een gaaf aangrenzend landschap, etc. Standaard scoort een landschap 'gemiddeld' op dit criterium. Gaat het om kale landschappen zonder al teveel bijzondere aspecten, dan wordt de score lager, zijn er juist bijzonderheden, dan stijgt de score.

Waarom de focus op gaafheid?

Uit bovenstaande uitwerking blijkt al, dat er een sterke focus op de gaafheid van landschappen ligt. Dat is niet toevallig. Enerzijds bepaalt de gaafheid van een landschap sterk de kwaliteit van het gebied, en we zien het dus als een zeer belangrijk onderdeel om de totale waarde te bepalen. Daarnaast biedt deze manier van waarderen ook input voor gemeentelijk beleid: anders dan bijvoorbeeld in veel gevallen bij archeologie en bouwkunst is landschap deels 'regeneerbaar': door gericht beleid is de cultuurhistorische waarde van een gebied te verhogen. 'Eens weg, altijd weg' geldt voor landschappen soms, maar zeker niet in alle gevallen. De uitkomst van de waardering is daarmee niet alleen te zien als een input voor bescherming van de hoog scorende gebieden, maar ook als input voor inzet voor landschappen die wat lager scoorden.

Toekennen van scores

Om de score zo objectief mogelijk te maken, is in vervolg op het voorgaande voor de eerste beide criteria omschreven wanneer elk van de mogelijke scores toegekend worden ¹:

¹ In de praktijk zijn er altijd situaties die niet volledig aan de criteria voldoen of waar een bepaald score geen recht doet aan de eigenlijke veranderingen. Er is dus vooral naar de geest van deze criteria, en niet naar de harde wet, gewaardeerd.

score	omschrijving
0	niet gewaardeerd
1	gebied zeer sterk veranderd (bijv. vergraven, overbouwd)
2	verkaveling sterk gewijzigd en/of grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact (of beide middelmatig)
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact; afwijkingen op onderdelen mogen voorkomen
5	verkaveling vrijwel intact, grondgebruik vrijwel intact

Tabel 1. Beoordeling gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1840 c.q. de aanlegperiode.

score	omschrijving
0	niet gewaardeerd
1	gebied zeer sterk veranderd (bijv. vergraven, overbouwd)
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 2. Beoordeling gaafheid van de openheid / geslotenheid ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1840 c.q. de aanlegperiode.

Voor het derde criterium geldt standaard een waarde 3. Zijn er bijzondere zaken aanwezig, dan wordt het een 4 of 5, is het gebied juist arm aan dergelijke zaken, dan gaat het naar 1 of 2.

De eindscore wordt berekend door de drie scores te middelen en op een heel cijfer af te ronden.

gemiddelde score (afgerond)	waardering
1	nihil
2	laag
3	gemiddeld
4	hoog
5	zeer hoog

Tabel 3. Classificatie van de eindscores.

Toelichting op de waardering

In een afzonderlijke regel wordt de waardering tekstueel toegelicht, en wordt vooral ingegaan op waarom de score is toegekend zoals deze is toegekend. Daarbij dient vooral het derde criterium gespecificeerd te worden, omdat daarvoor geen tabel met 'meetbare' eenheden bestaat. Daarnaast is heel kort benoemd wat er gaaf en wat er minder gaaf is.

2.3 Landschapselementen

2.3.1 Inleiding

Het palet aan landschapselementen is erg breed. In het kader van de Erfgoedregistratiesysteem zijn er op dit moment 18 mogelijke thema's gedefinieerd. Daaruit zijn voor Oss twaalf thema's geselecteerd die we ten aanzien van het cultuurlandschap van betekenis achten.

2.3.2 Verkeer en vervoer

De kartering van de wegen en spoorwegen heeft plaatsgevonden op basis van een analyse van kaartmateriaal uit een tweetal series. Enerzijds gaat het om de kadastrale minuutplans uit 1832, die voor dit project zo nauwkeurig mogelijk zijn gegeoreferencieerd. Daarvan zijn alle wegen in de vorm van een lijn overgetekend en is aangegeven of ze nu nog bestaan, herkenbaar zijn, een aanwezig tracé hebben, verschoven zijn of verdwenen zijn. Hetzelfde is gedaan voor de wegen op basis van de topografische kaart van circa 1955.

Ten aanzien van de spoorwegen hebben we alle spoorwegen in kaart gebracht, zowel de herkenbare, intacte, verdwenen spoorlijnen als die waarvan het tracé nog aanwezig is, evenals de verdwenen tramlijnen.

Naast de lijnelementen zijn ook enkele terreinen in kaart gebracht. Gekarteerd zijn vooral de karrensporen voor zover nog in het reliëf herkenbaar en pleinen in de stad voor zover zij een prestedelijke oorsprong hebben.

Tot slot hebben we ook puntobjecten toegevoegd die een onderdeel zijn van het grotere 'systeem' van verkeer en vervoer. Het betreft de historische locaties van structuren die te maken hebben met de spoorweginfrastructuur, zoals spoortunnels, duikers, stations, haltes en wachtposten, en structuren in relatie tot de weginfrastructuur, zoals tolhuizen.

Onderdeel van dit thema was ook het opgaand groen langs wegen. Daarbij is gebruik gemaakt van de BGT, die vervolgens is aangevuld met luchtfoto-analyse, en is gecontroleerd op historiciteit. Al het wegbegeleidend groen dat we als historisch aanmerken, tenzij afkomstig uit de ruilverkaveling, is als vlak gekarteerd.

Daarnaast zijn binnen dit thema ook enkele elementen gekarteerd die voortkomen uit de verschillende ruilverkavelingen in de gemeente. Het gaat om ruilverkavelingswegen en om de bijbehorende beplanting. Daarbij is gebruik gemaakt van de historische landschapsplannen van Staatsbosbeheer, luchtfoto's en Google Streetview voor verificatie van de huidige staat en de 'bestaande toestand' op jongere landschapsplannen voor vroege ruilverkavelingen waarvan geen landschapsplan bewaard gebleven is.

2.3.3 Waterstaat

Net als bij de wegen hebben we voor de waterlopen en waterkeringen een onderverdeling gemaakt op basis van typologie, op basis van periode (vóór 1832 of uit de periode 1832-1955) en op basis van fysieke toestand. Hierbij is gebruik gemaakt van kadastrale minuutplans, topografische kaarten en in beperkte mate van de Waterstaatskaart. Het schaalniveau van kartering betreft de grotere afvoerende wateringen en de hoofdsloten naar die wateringen toe. Ook kunstwerken als sluizen en gemalen, voor zover weergegeven op de geraadpleegde topografische kaarten, zijn aan de kaart toegevoegd. Datzelfde geldt voor waterpartijen, zoals poelen, vijvers en vennen.

2.3.4 Landbouw en bosbouw

Voor het karteren van objecten en structuren die met historische land- en bosbouw te maken hebben, is gebruik gemaakt van een combinatie aan bronnen: hoogtekaarten (AHN), manuscriptkaarten uit het Brabants Historisch Informatie Centrum, kadastrale minuutplannen, topografische kaarten, luchtfoto's en daarnaast de rapporten die zijn opgesteld in het kader van de uitgevoerde ruilverkavelingen. Daarnaast is voor de laag met niet-weggebonden-groen eenzelfde methode toegepast als voor de bomenrijen langs de wegen, namelijk het vertrekken vanuit de BGT, het onderscheiden van historisch groen en het aanvullen met overig historisch groen dat nog niet in de BGT was opgenomen.

2.3.5 Begraven

De meeste begraafplaatsen zijn op basis van kadastrale en/of topografische kaarten wel op te sporen. In een enkel geval hebben we er een beperkt kadastraal onderzoek aan gewijd om meer informatie te vergaren, niet altijd met succes. Ook zijn enkele dossiers uit archieven van gemeentebesturen t.a.v. begraven geraadpleegd.

2.3.6 Industrie en ambacht

Het vertrekpunt voor een inventarisatie van industriële locaties zijn de diverse databases t.a.v. bestaande en verdwenen molens, aangevuld met analyse van diverse kaartseries. Voor de inventarisatie van fabrieken is een breed scala aan websites geraadpleegd, inclusief de online databases van het BHIC en het Stadsarchief Oss.

2.3.7 Delfstoffenwinning

De winning van delfstoffen ten behoeve van industrie en bouwwerkzaamheden is te herleiden aan de hand van onder meer hoogtebeelden (AHN) en topografische kaarten.

2.3.8 Oorlog en defensie

Sporen van oorlog en defensie kunnen onder meer worden opgespoord via historische kaarten, via hoogtebeelden (AHN), via bekende archeologische gegevens en op basis van literatuuronderzoek. Voor sommige aspecten is aanvullend archiefonderzoek verricht, zoals voor de civiele schietbanen.

2.3.9 Bestuur en recht

Historische kaarten geven een goed overzicht van grensveranderingen in de afgelopen eeuwen. Daarnaast biedt ook documentatie over historische gemeentelijke herindelingen vertrekpunten voor kaart en verhaal.²

2.3.10 Landgoederen en buitenplaatsen

Terreinen en relicten van landgoederen en buitenplaatsen laten zich op hoofdlijnen het best met historische kaarten van verschillende aard in beeld brengen. Waar nodig heeft aanvullend kadastraal onderzoek plaatsgevonden.

² <http://leenderskahw.nl/gemhist/>

2.3.11 Horeca, sport en recreatie

Het traceren van historische terreinen van sport en recreatie kan alleen door het combineren van een groot aantal bronnen: topografische kaarten van verschillende referentie jaren, historische kranten en waar nodig bronnenmateriaal uit archieven.

2.3.12 Nutsvoorziening

Topografische kaarten en specifieke literatuur geven inzicht in de aanleg en de ruimtelijke spreiding van nutsvoorzieningen, met name waar het gaat om het elektriciteitsnetwerk.

2.3.13 Wonen

Voor de kaartlaag met historische nederzettingslocaties konden we terugvallen op het reeds uitgevoerde onderzoek voor de archeologische waarden- en verwachtingskaart. Daarin was al aan de hand van de kadastrale minuutplans uit de 19e eeuw in beeld gebracht waar zich in 1832 bewoning bevond.

2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw

2.4.1 Historische bouwkunst (inventarisatie)

Onderzoek

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een “veldwerkfase”. In de bureauonderzoeksfase is kennisgenomen van alle bestaande inventarisatielijsten, redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten, de gemeentelijke monumenten, de lijst met karakteristieke objecten, verschillende objectgerichte overzichten zoals lijsten met oorlogsmonumenten, wegkapellen, grenspalen, kunst in de openbare ruimte, wederopbouwobjecten (boerderijen) en ensembles. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede gebiedsanalyses, die doorgenomen zijn op hierin vermelde en gewaardeerde waardevolle objecten en ensembles.

Het bureauonderzoek omvat ook het raadplegen van via internet ontsloten collecties en informatiebronnen, zoals verschillende beeldbanken (BHIC: Het geheugen van Brabant, Stadsarchief Oss, beeldbanken van heemkundekringen), Delpher (historische kranten), het digitaal depot met de bouwtekeningen van de gemeente Oss (via BHIC), topotijdreis.nl, bagviewer.nl en de vele via internet beschikbare databases met overzichten van specifieke erfgoedcategorieën en objecttypen (wederopbouw, oorlogsmonumenten, beelden in de openbare ruimte, kerken, molens, begraafplaatsen, etc.). Voor de exacte of meest aannemelijke datering is gebruik gemaakt van de informatie in de redengevende beschrijvingen van gemeentelijke en rijksmonumenten of Bagviewer.nl. Voor de jongere objecten (vanaf interbellum) is in veel gevallen het bouwarchief geraadpleegd. Verder is veel informatie gehaald uit de bijdragen en aanvullingen vanuit de Klankbordgroep (in het bijzonder de historische kringen), als reactie op het eerste concept van de waardenkaart.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatgewijze schouw via Google Maps (streetview) en veldwerk geïnventariseerd. Op deze wijze zijn alle objecten in hun context bekeken en is informatie over de fysieke verschijningsvorm verzameld. Dit betekent dus dat de objecten en ensembles op basis van hun exterieur zijn geselecteerd en opgenomen in de cultuurhistorische waardenkaart. Daar waar informatie over interieur- en bouwhistorische waarden

voorhanden was via verslagen van bouwhistorische verkenningen of bronnen, kan ook deze doorslaggevend zijn geweest voor opname in de inventarisatie.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Naast de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten zijn in ieder geval alle eerder door de gemeente Oss als “karakteristiek” gekwalificeerde objecten in de actuele inventarisatie opgenomen. Alle beschermde objecten zijn in principe aan de waardenkaart toegevoegd, met uitzondering van die items in de lijst, die niet meer blijken te bestaan of inmiddels volledig zijn vernieuwd. Voorts is de door de gemeente aangeleverde lijst met potentiële monumenten in de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen, alsmede de adressen, vermeld in het *Overzicht waardevol erfgoed Oss / voordracht voor bescherming*, door de Werkgroep Stad en Industrie, 14 april 2023.

Zoals eerder vermeld is naast de bestaande beschermde en op inventarisatielijsten genoemde objecten een groot aantal niet eerder geïnterarieerde objecten aan de waardenkaart toegevoegd, onder meer uit het enigszins onderbelichte tijdperk van het interbellum (1918-1940), de naoorlogse periode (tot circa 1965) en de periode van de post-wederopbouw (1965-1980). Minimaal dient de score van de basiserfgoedwaarde aanwezig te zijn voor opname in de inventarisatie.

De thans geïnterarieerde objecten en complexen hebben gemeen, dat ze alle een positieve of hoge cultuurhistorische en/of ruimtelijke waarde bezitten binnen de (steden)bouwkundige geschiedenis van de gemeente Oss en de in deze gemeente aanwezige karakteristieke / waardevolle gebieden. Ze zijn in eerste instantie geselecteerd aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke (ensemble) waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid (ten aanzien van de oorspronkelijke functie), een redelijke mate van gaafheid, authenticiteit en/of zeldzaamheidswaarde, zichtbaarheid (beeldbepalend) en ensemblewaarde.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnterarieerde en geselecteerde historische bouwkunst is samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen, conform het aangepaste datamodel van de Erfgoedregistratiestandaard van de Federatie Grote Monumentengemeenten. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. Hieronder worden de belangrijkste informatieelden genoemd, zo nodig voorzien van een korte toelichting.

- ***Type***

Aanduiding of het item een pand, een object of een terrein betreft.

- ***Adressering, Plaats, WijkBuurt***

Actueel adres op basis van de vermelding in de online bagviewer. Voor objecten en complexen met adressen in verschillende straten zijn extra velden beschikbaar.

- ***AardRegistratie, Monumentnummer, BeschermdAls, BeschermdDoor, complexnummer, complexnaam***

Deze velden vermelden wanneer het object beschermd is, het door gemeente of rijk toegekende monumentenregistratie-/volgnummer, het type bescherming (monument, karakteristiek pand) en de beschermende instantie. De velden complexnummer en

complexnaam zijn relevant voor complexmatig beschermde monumenten, die uit verschillende onderdelen bestaan.

- *Toelichting adressering*

Toelichting op adressering en ligging van objecten zonder eigen huisnummer.

- *Naam*

Betreft de officiële naam van het object, waarmee het in het algemeen wordt aangeduid of die op de gevel of poort staat vermeld.

- *Thema*

In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema's onderscheiden. Deze sluiten aan op de thema's in de Erfgoedregistratiestandaard. Het betreft de volgende thema's:

Begraven; Bestuur en recht; Handel en administratie; Herdenken; Horeca, sport en recreatie; Industrie en ambacht; Kunst en cultuur; Landbouw en bosbouw; Nutsvoorziening; Onderwijs en wetenschap; Oorlog en defensie; Religie; Verkeer en vervoer; Waterstaat; Wonen.

- *Oorspronkelijke Functie en Gebouwtype*

Binnen de erfgoedthema's bestaan verschillende categorieën en bouwtypen, als verfijning van het hoofdthema. Deze verdere typering is in aparte velden in de database vermeld. Het thema "Landbouw en bosbouw" kent bijvoorbeeld de oorspronkelijke functieaanduiding "boerderij", gevolgd door de verdere bouwkundige typering "langgevelboerderij".

- *Bouwstijl*

Zoveel mogelijk uitgaande van de stijlen-thesaurus van de RCE.

- *Beschrijving*

Dit veld bevat een beknopte beschrijving van het object of het complex. Bij beschermde monumenten is hierbij vaak gebruik gemaakt van teksten uit de redengevende beschrijvingen. Tevens wordt melding gemaakt van waardevolle bijgebouwen of andere artefacten.

- *ErfTuin*

Dit veld is bestemd voor een korte beschrijving van bij het object aanwezige waardevolle artefacten als stoepen, hekwerken en tuinmuren, hagen en ander bijzonder groen, bermsloten, etc.

- *ArchitectOntwerp*

Naam van de architect op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses, beschrijvingen en bouwdossieronderzoek.

- *OpdrachtgeverBouw*

Naam van de opdrachtgever op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses, beschrijvingen en bouwdossieronderzoek.

- *UitvoerendKunstenaar*

Naam van de uitvoerend kunstenaar (bijvoorbeeld van kunstobjecten, herinneringsmonumenten, etc.) op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses, beschrijvingen en bouwdossieronderzoek.

- *JaarBegin en AnnotatieJaarBegin*

Het veld JaarBegin bevat de exacte datering (oorspronkelijk bouwjaar) van een object, in dat geval zonder toelichting in het veld AnnotatieJaarBegin. Via BAG verkregen bouwjaren of geschatte bouwjaren worden in AnnotatieJaarBegin nader toegelicht met de aanduidingen “circa” of “vanaf”, met een tijdsperiode. Ook kan hier worden vermeld dat er mogelijk een oudere kern aanwezig is.

- *Aanwezig*

De aanduiding “intact” geeft aan dat het object nog bestaat en niet is verdwenen.

- *VerwachteBHW*

Veld betreffende de “bouwhistorische verwachtingswaarde”. Hier wordt vermeld of het object (mogelijk) bouwsubstantie bevat, die ouder is dan 1850. Deze informatie is op basis van vermeldingen in redengevende beschrijvingen of veldwaarnemingen. De invulmogelijkheden zijn “bouwhistorische waarden”, “mogelijke bouwhistorische waarden”, “na 1850, met bouwhistorische/architectuurhistorische waarden” en “nee”.

- *Opmerkingen*

Veld bestemd voor korte toelichtingen bij het object, zoals over de ligging, belangrijke wijzigingen, historische of ruimtelijke context, indien relevant.

- *WaardeScoreCriterium 1 t/m 6*

Het gaat om de volgende criteria (zie verder § 2.4.2)

- 1: Stedenbouwkundige en ensemblewaarden
- 2: Beeldbepalende waarde
- 3: Cultuurhistorische waarde
- 4: Gaafheid en herkenbaarheid
- 5: Architectuur- en bouwhistorische waarde
- 6: Zeldzaamheidswaarde

- *WaardeScoreGemiddeld en WaardeEinscore*

Optelsom van de scores bij de criteria 1 t/m 6, omgezet in de eindscore-kwalificatie

- H (Hoge erfgoedwaarde)
- P (Positieve erfgoedwaarde)
- B (Basis erfgoedwaarde)

- *ToelichtingWaarde*

Deze velden zijn bedoeld voor een beknopte toelichting bij de waardering. NB: het betreft dus geen officiële waardenstelling. Bij rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten is de waardering soms overgenomen uit de redengevende beschrijvingen.

- *Broninfo en Link*

Vermelding van de belangrijkste bron bij de inventarisatie. Bij de beschermde monumenten is dit meestal de redengevende omschrijving, hier vermeld als RGO. De redengevende beschrijvingen van de gemeentelijke monumenten zijn vermeld met het volgnummer, zoals gehanteerd door de gemeente Oss, bijvoorbeeld RGO G709. Andere bronnen kunnen zijn: het bouwtekeningenarchief in het digitaal depot van het BHIC of veldwerk.

Het veld Links bevat maatwerklinks naar de redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten in het monumentenregister van de RCE (cultureelerfgoed.nl) of andere links naar online databases zoals de molendatabase, de database met mariakapellen en stationsweb.

2.4.2 Historische bouwkunst (waardering)

Alle gebouwen, objecten en complexen, zowel de als rijks- en gemeentelijk monument beschermde items als de karakteristieke objecten en de nieuw geselecteerde, zijn gewaardeerd. De waardering met behulp van een beperkte set criteria is indicatief en de score-toekenning resulteert in een indeling van het object binnen drie verschillende schaalniveaus:

- Hoge erfgoedwaarde
- Positieve erfgoedwaarde
- Basis erfgoedwaarde

De verschillende waardengradaties geven zicht op welke objecten een specifieke vorm van instandhoudingsbeleid vragen. In principe geldt: hoe hoger de indicatieve erfgoedwaarde, hoe meer noodzaak er zal zijn strikte regels voor de instandhouding toe te passen. De waardenkaart is ontwikkelingsgericht en geeft informatie over welk beleid (of omgangsvormen) zou moeten gelden bij de instandhouding van cultuurhistorische waarden. De kaart brengt in beeld welke objecten voldoende kwaliteiten bezitten om ze als “karakteristiek” te definiëren, of welke objecten naar alle waarschijnlijkheid in aanmerking komen voor bescherming als gemeentelijk monument, wanneer ze deze status nog niet hebben.

De selectie van de cultuurhistorisch waardevolle objecten en de uiteindelijke klassering in drie erfgoedwaarden (hoog, positief, basis) vindt plaats via een toetsing aan de hand van zes ruimtelijke en cultuurhistorische waarderingscriteria. Deze criteria zijn speciaal voor dit doel geformuleerd op basis van bovengenoemde algemeen, gangbare criteria en zijn eerder ook in andere gemeenten toegepast:

1. **Stedenbouwkundige en ensemblewaarde:** het belang van het object als onderdeel van de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied of een bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling of planvorming; en/of als onderdeel van cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of ensemblewaarde, bijvoorbeeld in relatie tot een beschermd stads- of dorpsgezicht, een waardevol gebied en beschermde monumenten;

2. **Beeldbepalende waarde:** het belang van het object vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van zijn omgeving (bijvoorbeeld: markant onderdeel lintbebouwing, opmerkelijke (hoek)ligging, zichtlijn, landmark);
3. **Historische waarde, representatiewaarde:** het belang van het object vanwege de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en de oorspronkelijke (bijzondere) functie, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied; relatie met voor de gemeente Oss belangrijke personen, gebeurtenissen en activiteiten;
4. **Gaafheid:** het belang van het object wegens de authenticiteit van hoofdvorm, gevelindeling en/of detaillering;
5. **Architectuur- en bouwhistorische waarde:** het belang van het object vanwege een kenmerkende / bijzondere bouwstijl, typologie, vorm, materiaalgebruik en constructie; het belang binnen het oeuvre van een architect;
6. **Zeldzaamheidswaarde:** in architectuur- en/of bouwhistorisch, stedenbouwkundig, typologisch, functioneel of historische opzicht.

Criteria

Het gaat dus om een zestal cultuurhistorische en architectuurhistorische, maar ook contextuele, historisch-ruimtelijke criteria, die het object waarderen als onderdeel van een specifieke lokale cultuurhistorische gebiedskarakteristiek, bijvoorbeeld de stadskernen, de oude dorpen en gehuchten, de dijklinten, de voor- en naoorlogse uitbreidingswijken, delen van het buitengebied.

Met de ruimtelijke insteek van deze toetsing wordt geanticipeerd op de veranderende benadering van erfgoed, zoals die in het nieuwe erfgoedbeleid is geformuleerd. Hierin wordt aangedrongen op een grotere rol voor cultuurhistorie in het ruimtelijk beleid. De directe omgeving van historische objecten, complexen en ensembles is immers zeer bepalend voor de wijze waarop de cultuurhistorische kwaliteit tot zijn recht komt. Ook de gebieden zelf kunnen cultuurhistorische kwaliteiten bezitten.

Scores

Alle in de inventarisatie opgenomen objecten worden met behulp van bovenstaande criteria en met in achtneming van de verschillende gebieds-/ensemble karakteristieken getoetst. Per criterium kunnen de volgende indicatieve scores worden gehaald:

- Hoge waarde: 2
- Positieve waarde: 1
- Neutrale waarde: 0

De optelsom van deze scores leidt tot het formuleren van een eindwaardering in vier gradaties:

gemiddelde score	Waardering
Totaalscore 9, 10, 11 of 12	H: Hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde
Totaalscore 5, 6, 7 of 8	P: Positieve (middelhoge) of karakteristieke erfgoedwaarde
Totaalscore Minimaal 2, 3 of 4	B: Basis erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde

Tabel 4. Scores en klassen van de waardering.

De zes criteria worden in deze indicatieve beoordeling als gelijkwaardige eenheden gewogen. Bij het toekennen van de hoge, positieve of neutrale waarden wordt de aanwezige waarde genuanceerd en blijkt welke waarden het meest uitgesproken aanwezig zijn.

De volgorde van de criteria, zoals weergegeven op de vorige pagina, is conform de volgorde in de database bij de cultuurhistorische waardenkaart.

De drie verschillende waarden-schaalniveaus zijn in § 2.4.4 nader gedefinieerd.

2.4.3 Stedenbouwkundige ensembles (inventarisatie en kartering)

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een “veldwerkfase”. In de methodiek is nauw aangesloten bij de inventarisatie van de historische bouwkunst. De resultaten van de bouwkunstinventarisatie zijn een belangrijke input geweest, omdat hiermee inzicht is verkregen in de aard, de dichtheid en de kwaliteit van de waardevolle bebouwing. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede gebieds- en wijkanalyses.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatgewijze schouw via googlemaps (streetview) geïnventariseerd, waar nodig aangevuld met een veldwerkcheck. Daarnaast zijn de gebiedsanalyses en historisch kaart- en fotomateriaal als informatiebron gebruikt bij het opstellen van de selectie, waardering en begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles en om inzicht te krijgen in de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van gebieden.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Bij de selectie en waardering van stedenbouwkundige ensembles is gekeken naar de cultuurhistorische waarde van aanwezige objecten, elementen en structuren, alsmede naar de historische, ruimtelijke en visuele samenhang tussen deze objecten, elementen en structuren. Allereerst heeft de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van stadskernen, dorpen, wijken, buurten, gehuchten, historische dijklinten en boerderijenensembles als vertrekpunt gediend bij het onderscheiden en afbakenen van “stedenbouwkundige” ensembles. Daarnaast is de begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles vastgesteld aan de hand van de samenhang die in deze gebieden tegenwoordig (nog) voorkomt tussen bebouwingsbeeld, historische structuren (wegen, waterlopen, verkavelingen), zichtlijnen en historische groenstructuren. Afhankelijk van de ontstaansperiode en geografische ligging hebben ensembles een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur, zoals vooroorlogse tuinvijken en naoorlogse uitbreidingswijken met modernistische verkaveling. Naast de selectie- en waarderingscriteria is ook gekeken naar bijzondere bebouwingstypologieën die in gebieden voorkomen en de dichtheid en kwaliteit van waardevolle bebouwing. Tot slot is de waardering mede toegekend aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid, gaafheid en zeldzaamheid.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnventariseerde en geselecteerde stedenbouwkundige ensembles zijn samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen, conform het aangepaste datamodel van de Erfgoedregistratiestandaard van de Federatie Grote Monumentengemeenten. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. Hieronder worden de belangrijkste informatieelden genoemd, zo nodig voorzien van een korte toelichting.

- *Type*

Aanduiding of het item een pand, een object of een terrein betreft.

- *Plaats, WijkBuurt*

Aanduiding van de plaats en de wijk waarin het ensemble. Bij de dorpen wordt hier volstaan met de aanduiding “dorpskern”.

- *Naam*

Naam van het ensemble, bijvoorbeeld “historische dorpskern Lith”, of “Schadewijk”.

- *Thema*

In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema’s onderscheiden. Deze sluiten aan op de thema’s in de Erfgoedregistratiestandaard. Het betreft de volgende thema’s:

Begraven; Bestuur en recht; Handel en administratie; Herdenken; Horeca, sport en recreatie; Industrie en ambacht; Kunst en cultuur; Landbouw en bosbouw; Nutsvoorziening; Onderwijs en wetenschap; Oorlog en defensie; Religie; Verkeer en vervoer; Waterstaat; Wonen; voor het onderdeel stedenbouwkundige ensembles zijn daar de thema’s Stadsontwikkeling en Dorpsontwikkeling aan toegevoegd.

- *SubThema*

Dit veld geeft een verdere uitsplitsing van het thema in: Vooroorlogse organische stedenbouw; Vooroorlogse planmatige stedenbouw; Voor- en naoorlogse organische en planmatige stedenbouw; Naoorlogse planmatige stedenbouw; boerderijenlint;

- *OorspronkelijkeFunctie en Gebouwtype*

Binnen de erfgoedthema’s bestaan verschillende categorieën en typen, als verfijning van het hoofdthema. Deze verdere typering is in aparte velden in de database vermeld. *Bouwstijl*

- *Beschrijving*

Dit veld bevat een beknopte beschrijving van het stedenbouwkundigobject of het complex.

- *JaarBegin en AnnotatieJaarBegin*

Het veld JaarBegin bevat de datering van het ensemble, meestal bij grove benadering. De datering wordt onder AnnotatieJaarBegin nader toegelicht met de aanduidingen “circa” of “vanaf”, met een tijdsperiode. De oudere ensembles hebben hier de vermelding “voor 1850”.

- *Aanwezig*

De aanduiding “intact” geeft aan dat het ensemble nog bestaat en niet is verdwenen.

- *Opmerkingen*

Veld bestemd voor korte toelichtingen bij het object, zoals over de ligging, belangrijke wijzigingen, historische of ruimtelijke context, indien relevant.

- *WaardeScoreCriterium 1 t/m 6*

Het gaat om de volgende criteria (zie verder § 2.4.4)

1: Stedenbouwkundige en ensemblewaarden

2: Beeldbepalende waarde

3: Cultuurhistorische waarde

4: Gaafheid en herkenbaarheid

5: Architectuur- en bouwhistorische waarde

6: Zeldzaamheidswaarde

- *WaardeScoreGemiddeld en WaardeEinscore*

Optelsom van de scores bij de criteria 1 t/m 6, omgezet in de eindscore-kwalificatie

H (Hoge erfgoedwaarde)

P (Positieve erfgoedwaarde)

B (Basis erfgoedwaarde)

- *ToelichtingWaarde*

Deze velden zijn bedoeld voor een beknopte toelichting bij de waardering. NB: het betreft dus geen officiële waardenstelling.

- *Broninfo en Link*

Vermelding van de belangrijkste bron bij de inventarisatie. Bij de beschermde ensembles (de beschermde stadsgezichten) is dit meestal de redengevende omschrijving, hier vermeld als RGO of Toelichting. Overigens is veldwerk de belangrijkste bron.

2.4.4 Stedenbouw / ensembles (ensembles)

Stedenbouw/ensembles

De geïnterpreteerde bijzondere (steden)bouwkundige ensembles zijn alle gewaardeerd met onderstaande criteria-set:

1. Het belang van het stedenbouwkundige ensemble als **onderdeel van de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid** van de gemeente Oss, de daarin gelegen gebieden en ensembles;
2. Het belang van het stedenbouwkundige ensemble vanwege een bijzonder stedenbouwkundig concept of een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur;
3. Het belang van het stedenbouwkundige ensemble vanwege de daarin aanwezige **ensemblewaarden** (structuren, bebouwing, groen, water, bijzondere zichtlijnen, landmarks, etcetera);
4. De structurele **gaafheid en herkenbaarheid** van het stedenbouwkundige ensemble;
5. De **zeldzaamheid** van het stedenbouwkundige ensemble (stedenbouwkundig/structuur, op gemeentelijk / regionaal niveau);
6. De **dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing**, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gegeven: 2 (hoge waarde), 1 (positieve waarde), 0 (neutrale waarde).

Totaalscore	Waardering
Totaalscore 9, 10, 11 of 12	H: Gebied / stedenbouwkundig ensemble met hoge waarde
Totaalscore 5, 6, 7 of 8	P: Gebied / stedenbouwkundig ensemble met positieve (middel hoge) waarde
Totaalscore 1, 2, 3 or 4	B: Basiswaarde (niet in deze inventarisatie)

Tabel 5. Scores en klassen van de waardering van de stedenbouwkundige ensembles.

De verschillende waarden-schaalniveaus kunnen als volgt worden gedefinieerd:

Stedenbouwkundig waardevol gebied “hoge cultuurhistorische waarde” (H)

De historische situatie is gaaf en goed herkenbaar en de historische zeggingskracht is hoog tot zeer hoog. Deze gebieden kunnen op lokaal en regionaal niveau als relatief zeldzaam worden beschouwd en ogen in structuur en (oorspronkelijk) bebouwingsbeeld gaaf. Het stedenbouwkundige ensemble is zeer duidelijk een weerslag van een belangrijke fase in de historische ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Oss. Het gebied draagt om hoge mate bij aan de identiteit van de gemeente Oss.

Stedenbouwkundig waardevol gebied “positieve of middelhoge cultuurhistorische waarde” (P)

De historische situatie is nog redelijk gaaf en vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Oss. Het karakter kan op onderdelen veranderd of verstoord zijn.

Stedenbouwkundig waardevol gebied “basiswaarde” (B)

De historische situatie is vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Oss. Het karakter is op onderdelen veranderd of verstoord. Er is geen sprake van zeldzaamheidswaarde.

3 Landschaps- en bewoningsgeschiedenis

3.1 Inleiding

Het landschap in de huidige gemeente Oss wordt gekenmerkt door een scherpe scheiding tussen twee landschapstypen, namelijk het rivierenlandschap in het noordelijke deel van de gemeente en het dekzandlandschap in het zuidelijke deel. Het rivierenlandschap in de gemeente Oss maakt op zijn beurt deel uit van respectievelijk de westelijke en midden-Maaskant. Dit komt tot uiting in verschillen in het karakter van het rivierenlandschap in het westelijke (polders van het Hoog en Laag Hemaal) en oostelijke deel van de gemeente (de polder van Oss). De schaalvergroting van ruilverkavelingen tijdens de 20e eeuw hebben het verschil in karakter tussen de twee rivierenlandschappen enigszins verzwakt maar deze zijn in grote lijnen zeker nog te herkennen. Grofweg gezien zijn er in de gemeente dus drie hoofdlandschapstypen aanwezig. Deze drie landschappen kennen ieder een andere bewonings- en ontginningsgeschiedenis die hieronder per deelgebied zal worden beschreven. Daarvoor zal echter nog kort het fysisch-geografische ontstaan van het rivierenlandschap en het landschap op de dekzandrug worden toegelicht.

3.2 Rivierenlandschap (zie ook § 4.3 en 4.4)

3.2.1 *Ontstaan van het rivierenlandschap*

Het Nederlandse rivierengebied is een jong landschap. De geldt ook voor het stroomgebied van de Maas in de gemeente Oss, waarvan de gronden pas sinds de laatste 10.000 jaar werden afgezet door de rivier. De rivier voerde zand en slibdeeltjes mee en wanneer de stroomsnelheid verminderde, werden deze deeltjes afgezet en vormden ze een nieuwe bodem. Momenten waarop de stroomsnelheid van de rivier verminderde waren bijvoorbeeld overstromingen waarbij grote delen van het omringende landschap onder water kwamen te staan. In deze gebieden waar er bijna geen stroming meer was, konden de zand- en slibdeeltjes bezinken. Hoe verder weg van de rivier, hoe lager de stroomsnelheid was en dat leidde ertoe dat op die plekken de lichtste deeltjes konden bezinken. Op die manier ontstond er een verschil in de bodemopbouw. De grotere deeltjes (zand en lichte klei) bezonken dichtbij de rivier en kleinere deeltjes (zwarte klei) op grotere afstand. De lichte rivierklei naast de rivier vormde stroomruggen die goed bewoonbaar waren terwijl er verder van de rivier verwijderd zwaardere, nattere en slechter bewerkbare gronden ontstonden: de kommen. In Oss liggen de stroomruggen parallel aan de Maas liggen en de komgronden op iets grotere afstand. De termen stroomrug en komgrond duiden op een verschil in hoogte. Dit verschil ontstond doordat de oeverwallen na iedere overstroming hoger werden waardoor de rivier hoger in het landschap kwam te liggen. Dit gold in veel mindere mate voor de komgronden waardoor het hoogteverschil tussen de stroomrug en de komgronden steeds groter werd. De zware klei in de komgronden klonk daarnaast ook nog een sterker in waardoor het hoogteverschil nog eens toenam.

Het landschap van de midden-Maaskant bestaat uit een groot aantal fossiele stroomruggen die als restanten van rivierverleggingen in het landschap achtergebleven zijn.³ Wanneer een rivier een nieuwe bedding zocht, bleven de oude bedding en stroomruggen achter. Deze oude stroomruggen waren

³ De Bont 1993: 48-49

geschikt voor bewoning, terwijl de natte laagtes die in de voormalige bedding achterbleven, wanneer ze werden verdiept en verbonden, dienst konden doen als afwatering van het gebied. Vooral ten noorden van de stad Oss, tussen Teeffelen, Macharen en Haren was dit landschapstype zeer goed te herkennen. Het Ossermeer was bijvoorbeeld een restant van een riviergeul. Op de hoogte die bij deze Maasloop hoorde werd Teeffelen gesticht.

Figuur 3. Uitsnede van de Kaart Figuratief van het stroomgebied van de Maas, 1780 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 5129 Collectie kaarten, inventarisnummer 2D08).

Naast stroomruggen waren er in het landschap ook nog andere bewoonbare hoogtes aanwezig. Dit waren de zogenaamde ‘donken’ of rivierduinen. Voor het einde van de laatste ijstijd stroomden er ook al rivieren in de huidige gemeente Oss. De ijstijd kende droge en natte periodes en het zand dat tijdens de natte periodes dichtbij de rivier werd afgezet kon tijdens de drogere periodes gaan verstuiven. Hierdoor ontstond er hoge rivierduinen naast de rivieren. De toppen van oude duinen zijn sindsdien boven de klei-afzettingen die na de laatste ijstijd ontstonden blijven uitsteken. Sommige donken waren groot genoeg om te bewonen. Deursen-Dennenburg werd bijvoorbeeld op een donk gesticht.

3.2.2 De westelijke Maaskant

De westelijke Maaskant bestaat voor een groot deel uit komgronden die oorspronkelijk niet bewoonbaar waren. De bewoning vond in dit gebied plaats op de oeverwallen van de Maas en enkele zandopduikingen omgeven door komgronden. In dit deel van de Maaskant was de tweedeling tussen de oeverwallen en de kommen groot. Bewoning vond direct naast de Maas plaats in dorpen als Het Wild,

Maren-Kessel, Lith en Lithoijen. De uitgestrekte onbewoonde komgronden bevonden zich tussen de rij Maasdorpen en de dekzandrug van Herpen.

Figuur 4. De uitgestrekte komgronden van het Laag Hemaal (foto: RAAP, 16 februari 2024).

3.2.3 De midden-Maaskant

Vanaf Teeffelen oostwaarts vervaagde het scherpe onderscheid tussen de komgronden en de oeverwal langs de Maas. In dit gebied gaf een grote hoeveelheid aan verdwenen stroomruggen een veel onregelmatiger landschapsbeeld. Hier lagen geen grote regelmatig verkavelde en ontwaterde polders maar een verspreide bewoning op stroomrugjes doorsneden door oude meanders. Ook in dit gebied lagen er dorpen op de stroomrug aan de Maas maar het gebied tussen de rivier en de dekzandrug van Geffen was niet leeg. Hier lagen Teeffelen, Haren, Deursen, Dennenburg en Huisseling. Afwatering geschiedde hier aanvankelijk niet door middel van een grote wetering zoals de Hertogswetering in de polders van het Hoog en Laag Hemaal, maar via de oude geulen.

3.2.4 Bewoning in het rivierenlandschap tot het jaar 1000

Door de versturende invloed van de Maas is het niet eenvoudig om door archeologen gevonden bewoningsresten in het riviereengebied te koppelen aan bewoningsplaatsen die in oude bronnen worden genoemd. Doordat de meanderende rivier zich voortdurend heeft verlegd zijn oude bewoningskernen opgeruimd en hebben de resten ervan zich verplaatst. Daarnaast konden dorpen zich door het landschap verplaatsen doordat men soms de naam van het oude, inmiddels verdwenen, dorp opnieuw gaf aan het nieuwe dorp. Alhoewel er in het riviereengebied binnen de gemeente Oss vonden zijn

gedaan van zeer oude bewoning is er pas vanaf de ijzertijd/Romeinse tijd goed zicht te krijgen op hoe de bewoning zich ontwikkelde. Vanaf dat moment kwam het systeem van oeverwallen, stroomruggen en komgronden min of meer vast te liggen waardoor de bewoningskernen zich op de bestaande hoogtes bleven concentreren. De loop van de Maas bleef zich echter ook na de Romeinse tijd veranderen.

In de westelijke Maaskant woonde men in de prehistorie en Romeinse tijd voornamelijk op de oeverwallen en stroomruggen langs de Maas. Bewoning in de Romeinse tijd is zeker maar ook voor de jaartelling waren er reeds delen van de oeverwallen en stroomruggen bewoond. Aan het einde van de Romeinse tijd verdween de bewoning in de westelijke Maaskant vrijwel volledig. Na de 3^e eeuw lijken er ten westen van Lithoijen geen bewoningsconcentraties meer te zijn. Het duurde tot de Karolingische tijd voordat de mens zich weer mondjesmaat in deze westelijke Maaskant vestigde. Aan deze ontwikkeling lag een verslechtering van de waterstaatkundige toestand ten grondslag.

Figuur 5. Eén van de locaties waar mogelijk vanaf de vroege middeleeuwen weer bewoning was in Lithoijen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

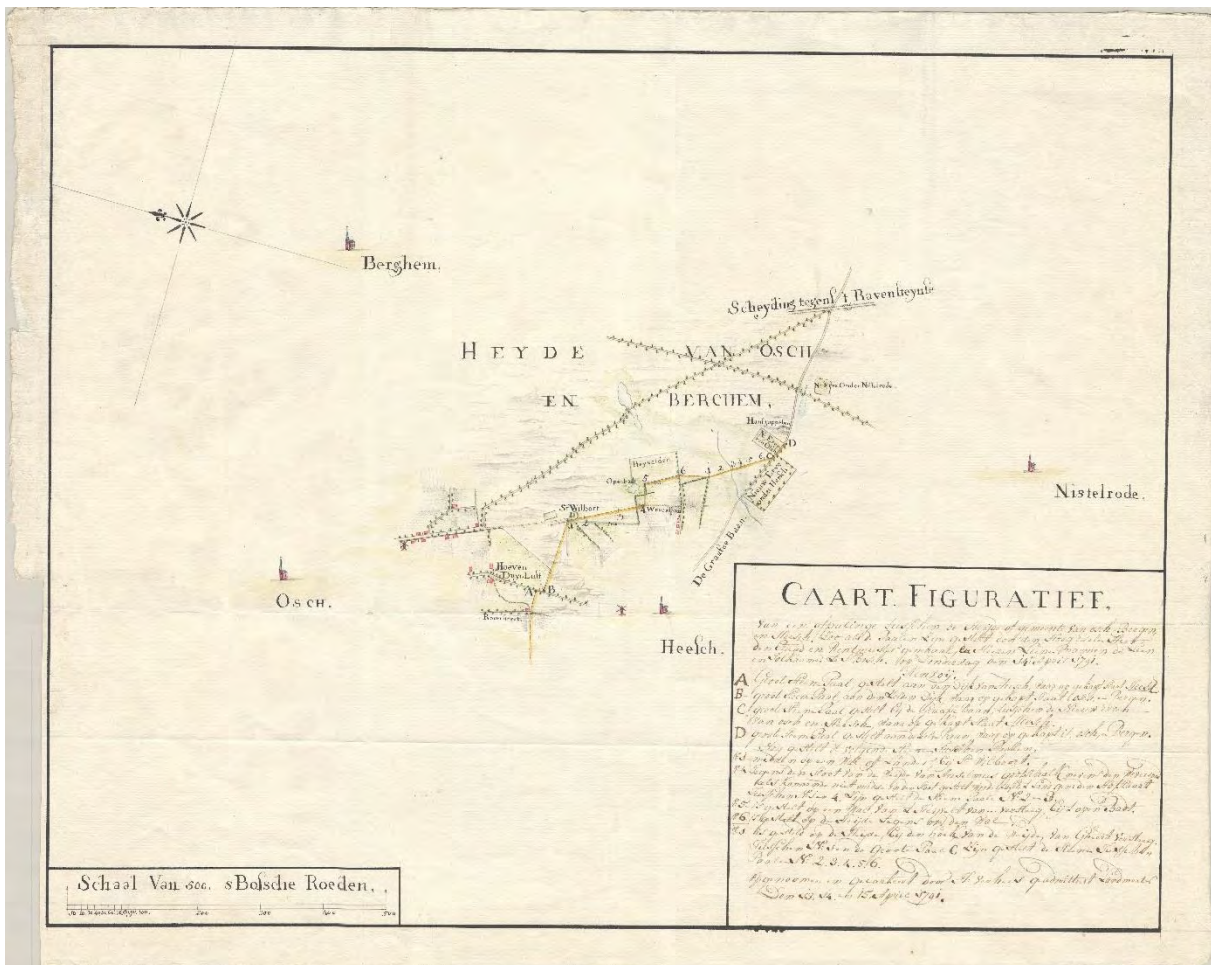
De midden-Maaskant lijkt sinds de Romeinse tijd wel continu bewoond te zijn geweest. Deze bewoning concentreerde zich wel op enkele plaatsen, bijvoorbeeld in Teeffelen en Ravenstein waar Merovingische vondsten zijn gedaan en er daarmee geen lacune is tussen de Romeinse en Karolingische tijd. Het aantal nederzettingen was in deze periode wel kleiner dan in de voorgaande en nakomende eeuwen. In de 10e eeuw komen Maren, Kessel, Lith en Lithoijen voor het eerst in de bronnen voor. De eerste drie namen dateren gezien de taalkundige vorm waarschijnlijk al uit de

Romeinse tijd. Megen lijkt een Gallo-Romeins toponiem te zijn en Deursen (waar Romeinse vondsten zijn gedaan), Dennenburg, Haren en Macharen zijn taalkundig van (vroeg)middeleeuwse ouderdom.

3.3 Dekzandlandschap (zie ook § 4.2)

3.3.1 *Ontstaan van het dekzandlandschap*

Waar het rivierengebied een betrekkelijk jong landschap is, is het dekzandlandschap in het zuiden van de gemeente veel ouder. Tijdens de laatste ijstijd drong rukte het landijs niet tot aan het huidige Nederland op maar er heerste wel een zeer droog en koud klimaat. Plantengroei was om die reden in deze periode schaars waardoor los zand aan de oppervlakte eenvoudig kon gaan verstuiven. Op die manier werd in de loop van duizenden jaren het overgrote deel van het huidige Noord-Brabant bedekt met een dikke laag dekzand. Oudere afzettingen verdwenen onder deze laag zand. Door dit verschijnsel ontstond er een zeer uitgestrekt en relatief vlak dekzandgebied. Dit staat bekend als het oude dekzand. Aan het einde van de laatste ijstijd, toen het klimaat weer wat vochtiger en warmer werd, ontstond er opnieuw plantengroei. Hierdoor werden delen van het aaneengesloten en vlakke dekzandgebied vastgelegd. Doordat op sommige plekken het dekzand nog wel verstoof en tegen begroeiing aanwaaide, ontstonden paraboolduinen en dekzandruggen. Dit leidde tot een meer reliëfrijke bovenlaag van het dekzand, dat bekend staat als jong dekzand. Door de toename van de plantengroei kon uiteindelijk ook het jonge dekzand niet meer verstuiven. De ontwikkeling van het reliëf zette zich echter door.

Figuur 6. Vastlegging van de grens tussen Os, Berghem en Heesch, 1791 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 8 Leen- en Tolkamer van 's-Hertogenbosch, inventarisnummer 295.A).

In de lagere delen van het dekzandgebied lagen namelijk laagtes waardoor regenwater werd afgevoerd. Zo ontstonden beekdalen. Omdat het dekzand van zuid naar noord helde zocht het water zich in de vorm van meanderende beken een weg in de richting van de grote rivieren in het noorden. Op sommige plaatsen in deze beekdalen bleef er door opstoppingen water stil staan. Begroeiing stierf af en werd niet afgevoerd waardoor zich veen vormde. De wat kleiiger, veniger en nattere grond in de beekdalen heten beekerdgronden. Na de ijstijd ontstond op deze manier een reliëfrijk landschap dat bestond uit een afwisselingen van moerassige beekdalen en met dicht bos begroeide dekzandeilanden daartussen. Reliëf dat onderdeel was van het jonge dekzand accidenteerde het landschap nog sterker. Dit landschap bood de jager en verzamelaar een afwisselend jachtterrein. Landbouwers zouden zich op de dekzandeilanden gaan vestigen.

3.3.2 Breuken in het landschap

Aan de rand van het zuidelijke zandgebied van de gemeente Oss komt een bijzonder geologisch verschijnsel voor. Door geologische activiteit diep onder het aardoppervlak is de aardkorst onder dit deel van Noord-Brabant uitgerekt. Hierdoor ontstonden er breuken in de aardkorst. Langs de breuklijnen daalde het aardoppervlak op sommige plaatsen, de zogenaamde slenken. Op andere

plekken steeg het oppervlak juist relatief. Deze plateaus heten horsten. De grootste breuk in dit gebied is de Peelrandbreuk, die bij Roermond begint en dus tot in het zuiden van de gemeente Oss doorloopt. De breuk zelf is op sommige plekken langs het tracé nog herkenbaar als een klein verschil in terreinhoogte. In de gemeente Oss is dit verschil op microniveau echter nergens meer te zien als gevolg van ontginningen. Het plateau dat ten oosten van de Peelrandbreuk is ontstaan heet de Peelhorst. Het hoogteverschil tussen deze horst en het omringende landschap is op één locatie in de gemeente nog wel duidelijk te herkennen voor het blote oog, namelijk bij de grafheuvels bij knooppunt Paalgraven.⁴ Deze grafheuvels liggen nog altijd hoger dan het terrein ten noorden ervan. Ze werden dan ook aangelegd op de rand van de Peelhorst waar ze door het verschil in terreinhoogte goed zichtbaar waren en ze naast grafmonument ook als territoriale markering dienden op de overgang van Peelhorst naar rivierengebied.⁵ Door de Peelrandbreuk ontstond er een ondoorlatende laag in de bodem waardoor kwelwater werd opgestuwd en de afwatering van de horst tevens bemoeilijkt werd. Vooral vanaf de Romeinse tijd ontwikkelde zich hierdoor een zeer uitgestrekt en onbewoonbaar hoogveenmoeras op de Peelhorst (de Peel). De grafheuvels dateren uit de brons- en ijzertijd, een periode waarin de veengroei nog minder op gang was gekomen en grotere delen van het zandlandschap nog bewoonbaar waren.

Tijdens de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen namen de bewoningsmogelijkheden op de Peelhorst af door de gestage veengroei. Ten westen van de breukzone van de Peelrandbreuk waren de omstandigheden echter beter.⁶ De aanwezigheid van de breuk bood namelijk een aantal kansen, zoals het opborrelende kwelwater. Doordat ten westen van de Peelrandbreuk enkele parallelle breuken lagen, werd de kweldruk verdeeld waardoor tussen deze breuken relatief droge maar wel vruchtbare akkercomplexen konden worden aangelegd. Deze oude akkercomplexen die vaak reeds tijdens de ijzertijd in gebruik waren, regen zich aaneen aan de westkant van de Peelrandbreuk.⁷ Op de hoge kant van de breuk werd ook gebruik gemaakt van het wijstverschijnsel. Door de aanwezigheid van ondoordringbaar ijzeroer in de breuk, kwelden grote hoeveelheden water voor de breuk omhoog waardoor de gronden aan de hoge kant van de breuk gedurende het hele jaar zeer nat waren en konden worden gebruikt als weilanden. De meest voornamelijk reden voor mensen om zich te vestigen waren echter de bronnen, beken en putten die eveneens door het kwelwater van de Peelrandbreuk en als afvoer van het hoogveengebied ontstonden.⁸ Dergelijke locaties werden als zeer belangrijk gezien en groeiden soms zelfs uit tot plekken van devotie, zoals ook de Willibrordusput op de grens van Oss en Heesch waar ook een kapel en een Willibrordusboom stonden.⁹

⁴ Van Balen e.a. 2022: 100-101

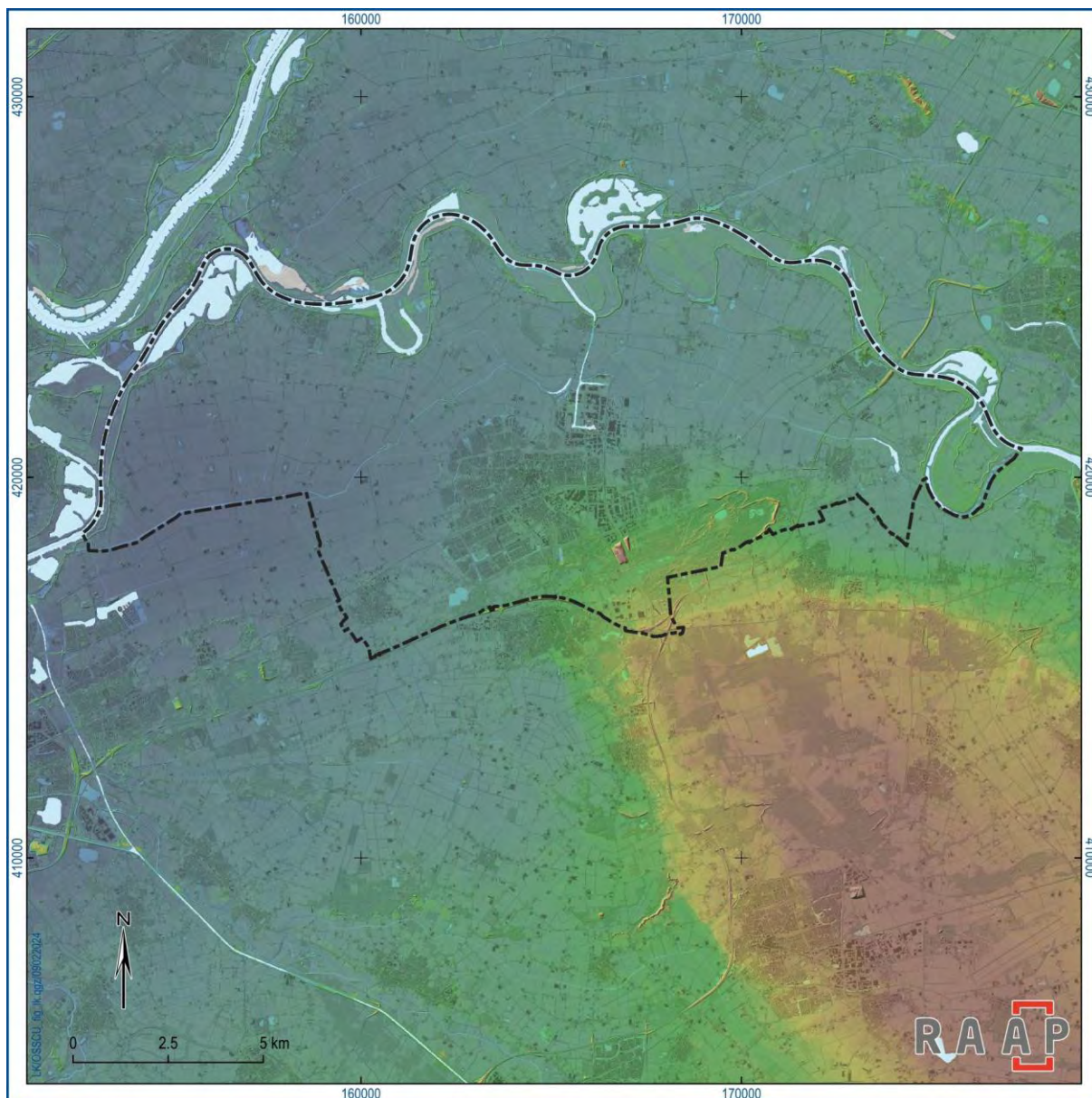
⁵ Ibidem

⁶ Ibidem pp. 102-103

⁷ Ibidem

⁸ Ibidem pp. 104-105

⁹ Ibidem pp. 105, 108

Figuur 7. De Maashorst (rechtsonder) steekt duidelijk boven de omliggende landschappen uit (bron: AHN4).

3.3.3 Bewoning in het dekzandlandschap tot het jaar 1000 ¹⁰

Het zandlandschap in de gemeente Oss (inclusief de Peelhorst) was zeer veel vroeger bewoond dan het rivierengebied. Zo heeft men onder meer tijdens archeologisch onderzoek sporen gevonden van bewoning door Neanderthalers (meer dan 40.000 jaar geleden). Op de Peelhorst liggen deze zeer oude sporen dicht onder het oppervlak. Vanaf het einde van de laatste ijstijd (circa 10.000 voor Christus) werd het zandgebied bewoond door de moderne mens. Aanvankelijk joegen en verzamelden deze mensen, maar enkele duizenden jaren voor Christus bereikte de innovatie van de landbouw de streek rond Oss. Vanaf dat moment ging men wonen in semipermanente boerderijen, rooide men grootschalig bos en legde men uiteindelijk ook akkercomplexen aan. Hun opvolgers uit de ijzertijd zijn soms in het

¹⁰ We verwijzen naar Jansen & Van Ginkel 2019 voor een breder overzicht.

reliëf nog te herkennen als celtic fields, al zijn daar in Oss nog geen duidelijke aanwijzingen voor.¹¹ Het zandgebied ten zuiden van Oss is rijk aan archeologische vondsten uit de steentijd, bronstijd en ijzertijd, getuige het urnenveld van Zevenbergen. De grootste grafheuvel (het Vorstengraf van Oss) dateert uit circa 700 voor Christus en was, gebaseerd op de rijke grafgiften, de laatste rustplaats van een zeer vermogend persoon die dan ook de Vorst van Oss wordt genoemd.¹²

In de Romeinse tijd werden er langs de oost- en westkant van de Maas heerbanen aangelegd. De weg aan de westkant van de rivier vormde de verbinding tussen Nijmegen en Tongeren. Alhoewel deze weg niet door de huidige gemeente Oss liep zal ook hier, op relatief korte afstand van Nijmegen en Cuijk, de invloed van de Romeinse bezetter goed merkbaar zijn geweest. Men woonde in deze periode voornamelijk op de hogere gronden in de beekdalen maar ook op de hoogte rond de huidige stad Oss was bewoning mogelijk. Tijdens zijn strijd tegen de Belgae van 57 tot 51 voor Christus kwam Julius Caesar vermoedelijk in deze streek terecht, bij het huidige dorp Kessel. Hier zou hij strijd hebben geleverd tegen de Germaanse Usipeti en Tencteren. De stammen werden daarbij vrijwel uitgeroeid in een vroeg voorbeeld van genocide. De stammen lijken echter niet geheel verdwenen te zijn want ze duiken in de daaropvolgende eeuwen nog enkele malen op totdat ze opgingen in de Germaanse stammenverbanden die zich aan het einde van de Romeinse tijd in het huidige Noord-Brabant vestigden.

Na de Romeinse tijd brak er een historische periode aan waarover relatief weinig bekend is. Duidelijk is dat een groot deel van de bewoning die in de Romeinse tijd aanwezig was verdween, de streek grotendeels verlaten werd, landbouwgronden opnieuw bebost raakten maar ook dat zich nieuwe bewoners in de streek vestigden vanuit het noorden en oosten. In het geval van Oss was dit het Germaanse stammenverbond dat bekend stond als de Franken. Omdat het gebied grotendeels opnieuw bebost was geraakt, werd men gedwongen opnieuw landbouwgronden te creëren. Aan ruimte was geen gebrek, dus men koos hiervoor de meest geschikte locaties uit. Vooral de wat hoger gelegen eiken-beuken-, en eiken-haagbeukenbossen met moderpodzolbodems waren geschikt voor ontginning. Toponiemen met het element -hem (heim) zijn karakteristiek voor dorpen die in de vroege middeleeuwen ontstonden. Berghem ontstond vermoedelijk in de eerste eeuwen na de Romeinse tijd op een hooggelegen plek in het landschap ("berg-heim"). Dit geldt bijvoorbeeld ook voor Neerloon: het element "loon" duidt hier op een ontginning van (licht) bos dat in de vroege middeleeuwen aanwezig moet zijn geweest.

Door de opkomst van het christendom in combinatie met een Germaanse hiërarchische cultuur ontstond er tijdens de Merovingische en Karolingische tijd (600 – 900) een andere samenlevingsvorm dan in de Romeinse tijd. Door het wegvallen van het hogere gezag, zagen lokale edelen ("warlords") de kans om domeinen op te richten waar onvrije mensen leefden die bezit waren van de betreffende heer. Hier stond tegenover dat zij bescherming kregen bij onraad. Domeinen bestonden uit een veelheid aan verspreid liggende landschappelijke eenheden die bezit waren van een Frankische edelman. Deze bezittingen werden door die edelen in sommige gevallen opgedragen aan de christelijke missionarissen en hun abdijen. Zo ontstond een verbond tussen adel en geestelijkheid die in de vorm van het domein ook in het landschap te herkennen was door bijvoorbeeld de bouw van de eerste kerken. Deze kerken vormden de kern van het alledaagse leven en er rondom ontwikkelden zich dan ook spoedig bewoningskernen. De meest vruchtbare akkers bevonden zich waarschijnlijk in de directe

¹¹ Jansen & Van Ginkel 2019: 96

¹² Jansen & Van der Laan 2011: 74; Jansen & Van Ginkel 2019

nabijheid van deze kern. Zo'n domeincentrum lag vermoedelijk onder meer op 't Hof bij Lithoijen. In de westelijke dorpen langs de Maas hadden onder het Lambertuskapittel in Luik, de proosdij van Meerssen en de abdij van Sint-Truiden rechten op de grond.¹³

Naast de domeinen bestonden er ook vrije nederzettingen die geen eigendom waren van edelen of de kerk en waarin men er een meer democratische levenswijze op nahield door middel van vergaderingen ("ding"). Men bedreef niet slechts landbouw maar weidde ook vee in het omringende bos waardoor dit langzaam degenereerde en er heidevelden ontstonden. Ondanks dat men zich in deze periode zich doorgaans op hoge en droge plekken vestigde, werden niet al deze plekken, ondanks hun beschikbaarheid, in gebruik genomen. Men zocht de meest vruchtbare plekken uit en de ontginning van minder vruchtbare zandgronden kwam pas later op gang toen de bevolkingsdruk toenam en men begon met een ontginningsgolf.

3.4 Ontginningsgolf

3.4.1 Bedijken

De dorpen in het rivierengebied ten noorden van Oss werden aangelegd op stroomruggen, oeverwallen en donken en dus op natuurlijke hoogtes in het terrein die droger waren dan de omringende komgronden en minder gevaar liepen om onder water te komen staan tijdens de periodieke overstromingen van de Maas. Blijkbaar beschermden de ten opzichte van de omgeving enigszins hoger gelegen "eilanden" de bewoningskernen afdoende tegen het wassende water. Dit beeld veranderde vanaf de hoge middeleeuwen (1000 – 1250). De bewoners van het rivierengebied begonnen vanaf dat moment hun eigen dorpsgebieden te omdijken en daarmee om te vormen tot kleine dorpspolders. In 1288 verkocht hertog Jan I van Brabant de gemeenschappelijke weidegronden aan de bewoners van Lithoijen. Hierbij wordt tevens opgemerkt dat zij de verplichting hadden om bij te dragen aan het onderhoud van dijken en waterlopen. Deze vermelding is het vroegste bewijs van de aanleg van dijken langs de Maas ten oosten van 's-Hertogenbosch. Hierna volgden de vermeldingen van dijken elkaar op: in 1307 lag er ten noordoosten van Grave een dijk en in 1308 werd de Lithse Maasdijk voor het eerst genoemd. In eerste instantie ging het om dijken die dwars op de rivier lagen maar stukje bij beetje werden de gehele dorpsgebieden omdijkt. Uiteindelijk werden de dijken rond deze kleine dorpspolders aaneengeregend tot een lange doorgaande bedijking langs de gehele Maaskant (zie § 5.2.2). Bij de ontwikkeling van deze dijken en de aanleg van de doorgaande dijk speelden niet alleen waterstaatkundige belangen een rol. Het was ook een gevolg van staatkundige ontwikkelingen in het rivierengebied. Het was een manier voor de hertog van Brabant om zijn invloed op het gebied ten noordoosten van 's-Hertogenbosch te vergroten. Op de aanleg van dijken volgde de aanstelling van heemraden door de hertog. Deze heemraden zagen erop toe dat het onderhoud van de dijken en waterwerken goed verliep. In 1309 vaardigde de hertog het eerste statuut voor de heemraad van de Polder van der Eigen. Dit model werd in de daaropvolgende jaren verder over de Maaskant uitgerold, waardoor de hertog zeggenschap kreeg over de gehele waterhuishouding van het gebied.

3.4.2 Polderen

Door het sluiten van de dijktracés langs de Maas werd het in de hoge middeleeuwen mogelijk om de natte en nauwelijks bewoonbare komgronden te ontwateren en ze daarmee voor de landbouw geschikt

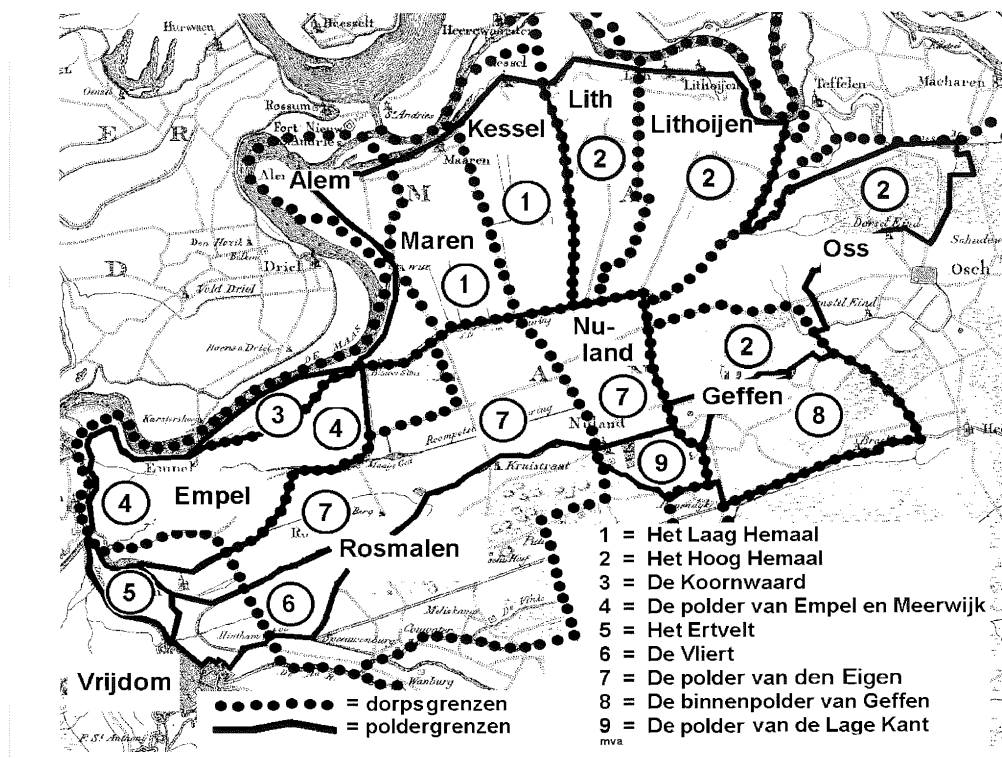
¹³ Van Asseldonk 2003: 290-292

te maken.¹⁴ Een groot deel van het landschap ten westen, noorden en oosten van Oss werd op deze manier in gebruik genomen. Om het overtollige water uit het gebied weg te voeren en in de Maas te lozen werden weteringen gegraven. De belangrijkste hiervan was de Hertogswetering. Het plan voor deze wetering werd in 1303 ontwikkeld en om de aanleg van de wetering te kunnen betalen vroegen de inwoners van Oss en de omliggende dorpen aan hertog Hendrik II van Brabant of zij daarvoor de inkomsten van hun gemeenschappelijke gronden mochten aanwenden. Om deze reden werd de wetering naar de Hertog vernoemd. Op het punt bij Gewande waar de Hertogswetering in de Maas uitkwam bevond zich een sluis die voor het eerst in 1309 genoemd werd. Vanwege de drempel van blauwe steen kreeg deze sluis de naam Blauwe Sluis. Doorgaans stond deze sluis open maar op het moment dat het water in de Maas steeg en het mogelijk de polders in kon lopen werd de sluis gesloten. Op dat moment kon de Hertogswetering ook niet meer op de Maas lozen waardoor de waterafvoer uit de polders stopte. Later werd dit probleem opgelost door de bouw van poldermolens en gemalen. De Hertogswetering lag uiteraard binnen het hertogdom Brabant. Ook het graafschap Megen wilde echter hun water lozen op de Maas en men kwam overeen dat er onder bepaalde voorwaarden via de Teeffelse Wetering op de Hertogswetering geloosd mocht worden. Deze samenwerking werd bekrachtigd door de oprichting van Waterschap De Hertogswetering in 1326 (zie § 5.2.3).

Voor het opwerpen van dijken, het graven en onderhouden van sloten en weteringen en het onderhoud van sluizen waren deze samenwerkingsverbanden nodig. Deze zorgden er op een lokaal en regionaal niveau voor dat aanleg, onderhoud en afwatering op elkaar afgestemd waren. Op last van de hertog werd er daarom ook een polderbestuur aangesteld dat alle gemaakte afspraken op papier zette en ervoor zorgde dat de afspraken nageleefd werden. Het bestuur van polder Hoog Hemaal bestond uit zeven heemraden: twee uit Lith, Lithoijen en Oss en een uit Geffen. Het woord Hemaal duidt op een omheind en bestuurd gebied waar een bepaald recht geldt. Ten westen van polder Hoog Hemaal lag de lageregelegen polder Laag Hemaal waartoe de dorpen Alem, Maren en Kessel behoorden. Binnen de polders liepen dus de dorpsgrenzen.¹⁵

¹⁴ Van Asseldonk 2003: 98-100

¹⁵ Van Asseldonk 2003: 191

Figuur 8. Dorpsgrenzen en poldergrenzen (uit: Van Asseldonk 2003).

Ook het gebied ten noorden en oosten van Oss was verdeeld in polders die hoorden bij de verschillende dorpen. Denk hierbij aan de Buitenpolder van Geffen, Polder van Oijen, Polder van Ravenstein en Dieden et cetera. Deze overige polders werden samen soms de Polder van Oss genoemd. Tijdens de 19e eeuw blijkt het dat er een groter regionaal samenwerkingsverband nodig is om tot goede afstemming te komen in het polderbestuur. In 1921 volgt hieruit Waterschap Maaskant. De belangrijkste opdracht van dit waterschap was het opheffen van de Beerse Overlaat (zie ook § 3.7.2).

3.4.3 Rooien en afplaggen

Op de hogere gronden in de gemeente groeiden na de Romeinse tijd en de terugval in bevolkingsaantallen die daarop volgde uitgestrekte loofbossen. In de late middeleeuwen resteerden er van deze bossen slechts kleine restanten. De bossen vielen ten prooi aan de grote ontginningsgolf die tijdens de volle middeleeuwen de meest vruchtbare gedeelten van het landschap omzette in akkercomplexen en de minder vruchtbare bossen gebruikte als weidegebied voor het vee en voor de houtkap ten behoeve van de bouw en de stook. Door de toegenomen gebruiksintensiteit en de gestegen bevolkingsaantallen degenereerden de bossen in deze periode zeer snel. In de meest gebruikte delen van de bossen ontstonden heidegebieden. Uiteindelijk verdwenen ook de laatste stukken bos in deze heidegebieden en bleven er uitgestrekte open landschappen over die werden gebruikt voor het weiden van schapen en het steken van plaggen. Ten zuiden van Oss, Berghem en Herpen lag een uitgestrekt heidegebied dat ook op deze manier werd benut. Door overbeweiding en plaggen ontstonden er vlaktes met stuifzand die middels wallen in toom moesten worden gehouden.

Deze stuifwallen zijn nog altijd duidelijk te herkennen rond het (inmiddels deels beboste) stuifzandgebied Herperduin.

3.4.4 Omploegen

De meest vruchtbare gedeelten in het bos werden sinds de komst van de landbouwers gekapt en platgebrand en gebruikt als akkerareaal. Wanneer deze gronden uitgeput raakten werd een nieuw stuk bos platgebrand en de bouwgrond daarheen verplaatst. In de brons- en ijzertijd lijkt dit migreren door het landschap plaats te hebben gemaakt voor de aanleg van grotere aaneengesloten akkercomplexen die relatief open waren en de vorm hadden van raatakkers. Na de Romeinse tijd raakten deze akkercomplexen weer bebost en het duurde tot de volle middeleeuwen voordat ze op ongeveer dezelfde schaal terugkeerden. Vanaf circa 1300 ontstonden de grote open akkercomplexen als gevolg van de verschuiving van de woonkernen van het midden van de akker naar de rand. Hierbij kreeg men de beschikking over een groter landbouwareaal om de groeiende bevolking te kunnen blijven voeden. Tussen het heidegebied in het zuiden van de huidige gemeente en de kleigronden in het noorden ontstond hierdoor een zeer uitgebreide open akker met daarop de dorpen (later stad) Oss, Berghem en Herpen. De verkaveling midden op dit "eiland" van akkers was onregelmatiger dan aan de randen. Tevens was het gebied rond de stad Oss opener. Aan de randen bevond zich een smalle verkaveling van akkers gescheiden door houtranden. Het lijkt hier te gaan om secundaire ontginning van de woeste gronden die aan de rand van het open akkercomplex lagen.

3.5 Stichting van steden

Vanaf de hoge middeleeuwen ontwikkelde zich in het oostelijke rivierengebied een sterke bestuurskundige dynamiek. De hertogen van Brabant en de hertogen van Gelre maakten vanuit het zuidwesten, respectievelijk het noordoosten aanspraak op het gebied en probeerden er hun invloedssfeer uit te breiden. Naast deze twee grote territoriale eenheden bevonden er zich ook nog eens twee soevereine territoria in de huidige gemeente, namelijk het Graafschap Megen en het Land van Ravenstein. Brabant en Gelre streden dus niet enkel met elkaar om zeggenschap over de Maaskant maar ook nog eens met de Graaf van Megen en de Heer van Ravenstein. In deze machtsstrijd speelde ook de stichting van steden een belangrijke rol. Vanuit een versterkte stad kon men immers macht uitoefenen over het omringende platteland, de Maas controleren en inkomsten binnenhalen. Op het hoogtepunt van de territoriale strijd werden er dan ook een drietal steden binnen de huidige gemeente Oss gesticht. In chronologische volgorde waren dat Megen, Ravenstein en Oss. De stad Grave speelde tevens een belangrijke rol in deze dynamiek maar omdat deze niet in de gemeente Oss ligt wordt hij hier slechts kort vermeld.

3.5.1 Megen

Het dorpje *Meginum* werd voor het eerst genoemd in 721, maar er werd op de locatie van de huidige stad al veel langer gewoond. De naam heeft waarschijnlijk een Keltische of Romeinse oorsprong en betekent "doorwaadbare plaats" of "markt". In beide gevallen moet het in die periode dus reeds een belangrijke plaats zijn geweest. Naast het dorpje Megen werd in de 12^e eeuw een versterkte plaats aangelegd door edelen die zich vanaf 1145 de titel Graaf van Megen voerden. Vanaf die tijd ontwikkelde de versterkte plaats zich tot een kasteel. Ten oosten van het kasteel ontwikkelde zich een stedelijke nederzetting die in 1357 daadwerkelijk stadsrechten kreeg. In 1386 werd de stad versterkt in opdracht van graaf Jan van Megen die stenen muren, torens, vier stadspoorten en een kenmerkend

regelmatig stratenpatroon liet aanleggen dat nog steeds aanwezig is. De stad heeft vanwege zijn strategische locatie aan de Maas zwaar te lijden gehad onder de Brabants-Gelderse Oorlogen en de Tachtigjarige Oorlog en is meerdere malen vernietigd. In 1581 ging het kasteel verloren en na deze aderlating werd ook de vesting opgeheven. Slechts de Gevangenpoort bleef gespaard. Omdat het graafschap Megen niet bij Brabant, noch bij Gelre hoorde en na de Tachtigjarige Oorlog dus ook geen deel was van de Republiek, heerste er godsdienstvrijheid in het graafschap. Dit leidde vanaf de 17^e eeuw tot een grote katholieke bloei in de stad doordat het een vluchtoord werd voor kloosterordes.

Figuur 9. Megen in de vroege 19e eeuw (bron: TMK 1838).

3.5.2 Ravenstein

De stad Ravenstein werd in 1360 gesticht door Walraven van Valkenburg die een leenman was van de hertog van Brabant. In tegenstelling tot Megen was er op deze locatie nog geen nederzetting aanwezig. Walraven bouwde, zonder toestemming van de hertog, op een strategische locatie aan de Maas een kasteel om zo tol te kunnen heffen. Daarvoor deed hij dit vanuit zijn kasteel te Herpen. Vanuit die plaats had zich in de 12^e eeuw de heerlijkheid Land van Herpen ontwikkeld onder bestuur van de heren van Cuijk. Na de overname door Walraven van Valkenburg en de stichting van de nieuwe machtsbasis aan de Maas veranderde de naam in Land van Ravenstein. Naast dit kasteel ontstond een bewoningskern die dezelfde naam kreeg als het kasteel: Ravenstein. In 1380 kreeg het plaatsje stadsrechten en werd het versterkt met muren, torens en poorten. In 1388, kort na de versterking van de stad, raakte deze betrokken bij de Tweede Gelderse Oorlog. Na de gevangenneming van de Heer van Ravenstein was de stad vanaf 1397 Kleefs bezit. Toen de hertog van Kleve in 1609 kinderloos stierf kwam het land van Ravenstein aan het huis Brandenburg en vanaf 1630 aan het huis Palts-Neuburg. Om die reden bleef het Land van Ravenstein evenals het Graafschap Megen buiten de

Republiek en heerste ook hier godsdienstvrijheid. Pas vanaf 1800 maakte de stad deel uit van de (toen Bataafse) Republiek en later van het Koninkrijk. In het kader daarvan werd het kasteel gesloopt.

Figuur 10. Ravenstein in de vroege 19e eeuw (bron: TMK 1838).

3.5.3 Oss

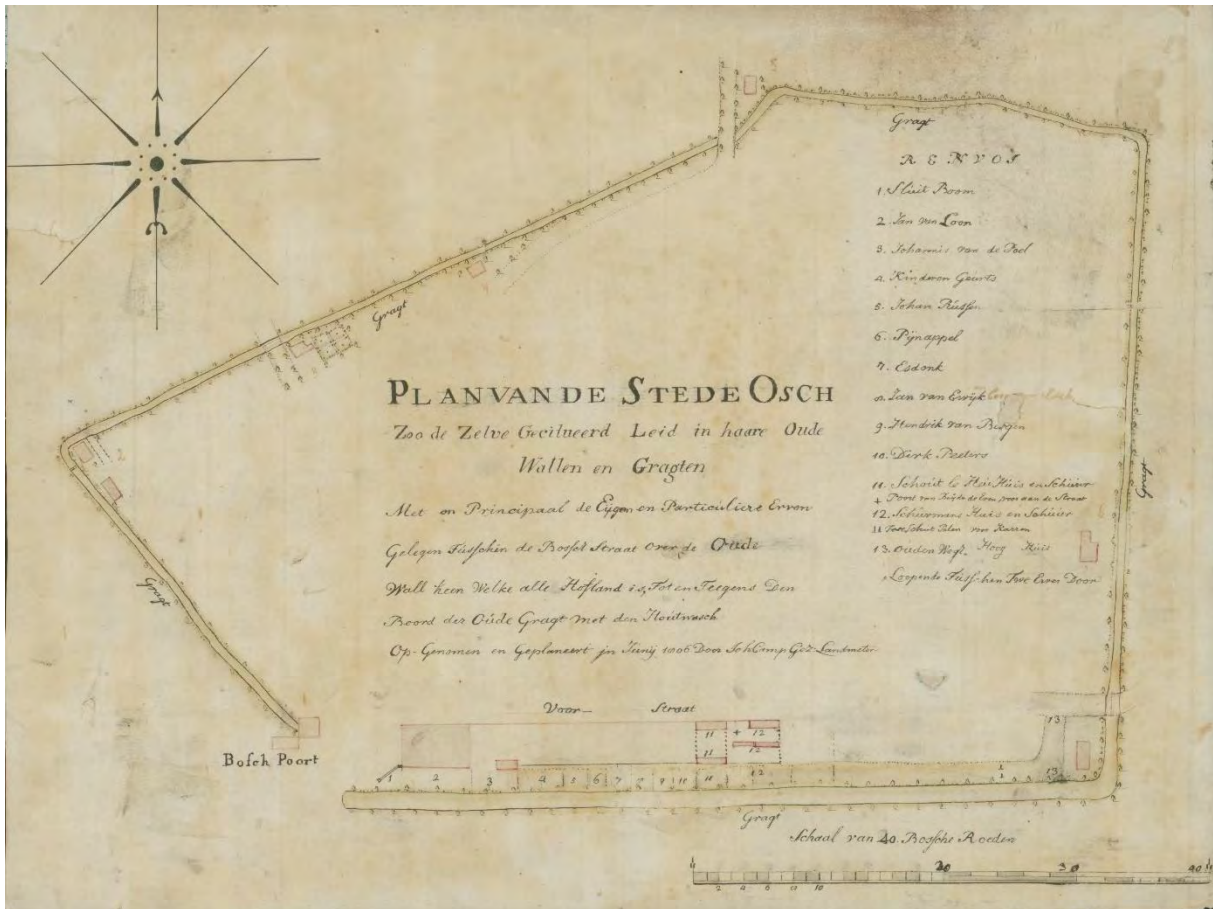
Reeds in 1161 werd er een nederzetting genoemd met de naam Oss. Deze plaats die al vroeg een centrumfunctie voor het omringende platteland moet hebben vervuld lag aan de rand van het hertogdom Brabant. Vanaf het midden van de 14^e eeuw had Oss een lakenhal wat veronderstelt dat de lakenhandel een belangrijke bron van inkomsten was voor de plaats. Oss had op dat moment nog geen stadsrechten en was dan ook niet versterkt. Wel kreeg de plaats rond het midden van de 14^e eeuw marktrechten en werd het een centrum van de boterhandel, wat het, in gemoderniseerde vorm, tot in de 20^e eeuw is gebleven. Zijn locatie aan de rand van het hertogdom Brabant maakte de plaats kwetsbaar voor Gelderse aanvallen. Om die reden liet de hertog van Brabant er in circa 1374 een groots stadskasteel bouwen ten noorden van de kern. Dit was voor de hertog een maatregel om zijn vat op en de veiligheid van het noordoostelijkste puntje van het hertogdom te versterken. Nadat de plaats die inmiddels de status van vrijheid had gekregen en als zodanig in 1387 wordt vermeld, door een Gelderse aanval verwoest werd, begon men na 1399 met de aanleg van verdedigingswerken in de vorm van grachten en stadspoorten.¹⁶ Die verlening van rechten in 1399 wordt als stadsrechten beschouwd. Rond 1410 was de versterking van de stad afgerond. Daarnaast lagen er ten oosten van de stad een zeer uitgebreid netwerk van landweren. Ondanks al deze verdedigingsmaatregelen werd de stad nog verscheidene keren verwoest en geplunderd tot aan de inlijving van Gelre in het Habsburgse Rijk. Ook tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd de stad geteisterd door branden, plunderingen en epidemieën.

¹⁶ Van Asseldonk 2003: 30

Vanaf het einde van de 17^e eeuw hadden de vestingwerken geen functie meer en ze werden dan ook in de 19^e eeuw verwijderd. Het laatste overblijfsel van de versterkte stad, de Graafse Poort, werd in 1925 afgebroken.

Figuur 11. Tekening uit 1732 van de Graafse Poort te Oss.

Figuur 12. De omgrachting van Oss, 1806 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 7999 Collectie kaarten, inventarisnummer 344).

Figuur 13. Oss in de vroege 19e eeuw (bron: TMK 1838).

3.5.4 Steden en hun staten

De huidige gemeente Oss werd tot de oprichting van het Koninkrijk in 1815 doorsneden door eeuwenoude bestuurlijke grenzen: de graven van Megen, de heren van Ravenstein, de hertogen van Brabant, de Hertogen van Gelre en al hun rechtsoptvolgers door de eeuwen heen hadden er hun begrensde bezittingen. Daarnaast bestonden er ook nog de grenzen van de dorpsgebieden en gemeenschappelijk gebruikte gronden die later de gemeentegrenzen zouden gaan vormen. Het westelijke deel van de huidige gemeente viel onder de hertogen van Brabant. Zij bezaten Maren, Kessel, Lith, Lithoijen, Geffen, Oss en Berghem en het daarbij horende platteland. Onder het Graafschap Megen vielen de stad Megen, Haren, Macharen en (de exclave) Teeffelen. Tot 1814 had Gelre bezittingen ten zuiden van de Maas, namelijk Oijen en Dieden. Daarnaast behoorden ook enkele Maasmeanders die na de Maaswerken in de jaren 1930 ten zuiden van de hoofdstroom zijn komen te liggen tot Gelderland, zoals Keent. Omgekeerd geldt dit voor de Brabantse meanders die ten noorden van de Maas en dus in Gelderland zijn komen te liggen. Een uitzondering hierop vormde de Maasmeander ten oosten van Megen die reeds in de 17^e eeuw van Gelre werd afgesneden. Ondanks dat deze niet vanuit Gelderland te bereiken was bleef de grond tot in de jaren 50 Gelders. Terwijl Dieden Gelders was, behoorde Demen tot het Land van Ravenstein waardoor katholieke bewoners van Dieden er vanaf 1648 naar de kerk gingen. Ook Deursen, Dennenburg, Neerlangel, Neerloon en Herpen behoorden tot het Land van Ravenstein.

Ook binnen gewesten werd het trekken van duidelijke eigendomsgrenzen als een noodzaak gezien. Het coulissenlandschap ten zuiden van Oss, tussen de wijk Witte Hoef en de A59 behoorde tot de voormalige gemeente Heesch. In de jaren 90 werd dit deel van de gemeente bij Oss gevoegd en kwam de grens direct ten noorden van de A59 te liggen. In de 18^e eeuw werd de grens tussen de drie gemeenten Heesch, Oss en Berghem zeer duidelijk gemarkeerd met maar liefst 19 grenspalen. Dit

moest leiden tot het vermijden van conflicten over het gebruik van de woeste gronden tussen Oss en Heesch.

3.6 Industrialisering

3.6.1 *Handel op de grens van klei en zand*

Het landschap in de gemeente Oss valt uiteen in grofweg twee typen: zandlandschap en rivierenlandschap. Dit vormt ook meteen een scheiding tussen een van nature zeer nat en een van nature relatief droog landschap. Oss lag precies op de grens van deze landschapstypen en dat bood de stad economische mogelijkheden. Oss kende al een markt in de 14e eeuw, Berghem, Lith en Geffen vóór 1809.¹⁷

Waar in het Brabantse zandlandschap een gebrek was aan goede weidegronden voor het vee waren deze in het rivierenland volop aanwezig. Oss kon daardoor voor de 19^e eeuw reeds uitgroeien tot een brandpunt in de handel van vee en daarmee ook in vlees en boter. De boerenbedrijven rond Oss waren klein maar de rivierklei was zeer vruchtbaar waardoor men voor de markt kon produceren. Tijdens de 18^e en 19^e eeuw groeide de veestapel rond Oss sterk. De mest die dit vee produceerde werd aan de ene kant gebruikt om de weidegronden ondanks het vele grazen vruchtbaar te houden en aan de andere kant om de akkers op het zand te bemesten. Die akkers rond de dorpen op het zand werden dan weer gebruikt voor de productie van veevoer waardoor de veestapel kon stijgen, enzovoort.

In de 18^e eeuw was er reeds een boterwaag in de stad aanwezig. Door de aanwezigheid van deze waag kon de stad uitgroeien tot een centrum van de boterhandel in Zuid-Nederland. Door de industriële revolutie in de 19^e eeuw en de bevolkingsgroei die daar het gevolg van was, nam de vraag naar boter zeer sterk toe in Europa. Om een efficiënte productie van en een grote winstmarge op zuivelproducten mogelijk te maken richtte men in de tweede helft van de 19e eeuw zuivelcoöperaties op. Deze coöperaties konden de vraag naar boter aan het einde van die 19e eeuw echter niet meer aan waardoor men op zoek ging naar een kunstmatig alternatief. In 1869 werd de kunstboter uitgevonden door de Fransman Mège-Mouriès. Hij produceerde de eerste margarine, gemaakt van rundvet, afgeroomde melk en gesnipperde koeienuiers. Deze ingrediënten waren in de omgeving van Oss in grote mate verkrijgbaar waardoor de Osse boterhandelaren er winst in zagen en hun kans grepen. Dit zou de eerste aanzet vormen tot de industrialisering van de stad.

¹⁷ Van Asseldonk 2003: 137

Figuur 14. Affiche van Jurgens' margarinefabriek.

3.6.2 Kunstboter en vleesconserven

Alhoewel Mège-Mouriès de margarine uitvond, werd deze in Oss voor het eerst op industriële wijze geproduceerd vanaf 1871. In dat jaar richtte de gevestigde boterhandelaar Antoon Jurgens de eerste margarinefabriek in Nederland op, kort daarop gevolgd door Simon van den Bergh, eveneens boterhandelaar. Het originele recept werd aangepast om het product een betere smaak te geven: de vermalen uiers verving men door dierlijk vet en later plantaardige olie. Na de bouw van de eerste fabrieken nam de margarinenijverheid een enorme vlucht. In 1910 was het de op een na belangrijkste tak in de voedingsindustrie in Noord-Brabant. De fabrieken van Jurgens en Van den Bergh groeiden navenant en Oss werd verreweg het belangrijkste centrum van deze industrie in Nederland. De margarinefabrieken en bevoorradende industrie leverden honderden arbeidsplaatsen op en Oss groeide gestaag door de in gang gezette industrialisering. Toen Van den Bergh in 1891 uit Oss vertrok was dit dan ook een aderlating voor de stad.¹⁸

Oss was tegen die tijd echter niet alleen een stad van margarinefabrieken maar ook van de vleesindustrie. De oorsprong van deze industrie hing eveneens samen met het feit dat Oss sinds de 18^e eeuw een centrum van de veeteelt en -handel was. Evenals in de margarine-industrie beconcurrerden twee grote fabrikanten elkaar: Zwanenberg en Hartog. Beide fabrieken vonden hun oorsprong in het midden van de 19^e eeuw tijdens de omschakeling van een ambachtelijke naar een industriële vleesproductie. De neven Arnold en Nathan van Zwanenberg en Hartog Hartog, halfbroer van Arnold van Zwanenberg, waren afkomstig uit een familie van joodse (vee)handelaren en dorpslagers. De neven Van Zwanenberg hielden zich aanvankelijk bezig met de handel in levend vee maar gingen zich in de winter ook richten op het exporten van geslacht vee. Om die reden richtten ze in 1883 een slachterij op in Heesch die in 1887 naar Oss verhuisde. Door de gunstige locatie aan de spoorlijn groeide de fabrieksslachterij snel en ontwikkelde zich een uitgestrekt fabrieksterrein ten zuiden van het spoor. Men produceerde vleeswaren zoals worst en conserven voor de export. Naast de slachterij ging men zich ook richten op het verwerken van nevenproducten. Hieruit zouden nieuwe bedrijven ontstaan.

Hartog Hartog verdiende zijn geld aanvankelijk als koopman in Oss maar richtte in 1876 een vleeshouwerij op in de stad van waaruit hij vlees exporteerde naar Engeland. Daarnaast begon hij met de verkoop van het vet dat als restproduct overbleef bij de margarinefabrieken van Van den Bergh en Jurgens. Vanaf 1890 industrialiseerde de productie en ging Hartog ook zeep uit vet produceren. In 1894 vestigde hij zich ten zuiden van het spoor naast concurrent Zwanenberg waardoor het fabriekscomplex op die locatie nog eens sterk uitgebreid werd. Voor de Eerste Wereldoorlog produceerde Hartog voor korte tijd margarine maar stopte de productie na een overeenkomst met Van den Bergh en Jurgens. De productie werd na 1924 hervat en resulteerde na een felle concurrentiestrijd in de jaren 20 tot een samengaan van de drie margarinefabrieken. In de jaren 30 kwam er een einde aan de margarineproductie van Hartog en bleef het vleesbedrijf over. Men ging zich toeleggen op het produceren van vleeswaren onder de naam Unox. In 1970 fuseerden Hartog/Unox en Zwanenberg met Unilever waardoor er een einde kwam aan bijna een eeuw concurrentie.

¹⁸ Jansen & Van Ginkel 2019: 196 e.v.

Figuur 15. De fabrieken van de concurrenten Hartog en Zwanenberg lagen naast elkaar.

3.6.3 Wat eruit voortkwam

Uit de margarine- en vleesverwerkende industrie in Oss ontstonden een groot aantal nevenbedrijven die in sommige gevallen uitgroeiden tot grote zelfstandige ondernemingen. Van Zwanenberg richtte in 1923 bijvoorbeeld de N.V. Organon op om uit het afval van de slachterij chemische en farmaceutische producten te maken en onderzoek te doen naar verdere mogelijkheden, bijvoorbeeld de productie van insuline en later de anticonceptiepil. Organon zou uitgroeien tot een groot farmaceutisch bedrijf dat de vleesfabriek ging overschaduwen. De concurrentiestrijd tussen de margarinefabrieken van Jurgens, Van den Bergh leidde in 1927 onverwacht tot een fusie van de twee bedrijven onder de naam Margarine Unie. Dit nieuwe bedrijf nam in 1929 tevens de margarinefabriek van Hartog over waardoor een groot conglomeraat ontstond. In datzelfde jaar fuseerde de Margarine Unie met het Engelse bedrijf Lever Brothers waardoor de multinational Unilever ontstond. Toen Unilever in 1970 ook het vleesbedrijf van Hartog (Unox) en Zwanenberg overnam waren alle vroegere Osse concurrenten uit de levensmiddelenindustrie verenigd onder een naam.

3.6.4 Andere industrieën

Naast de levensmiddelenindustrie ontwikkelde Oss zich vanaf het midden van de 19^e eeuw tot een gevarieerde industriestad met een veelheid aan grotere en kleinere bedrijven. Het oudste en grootste bedrijf was de textielfabriek van Van den Bergh. Deze werd in 1856 opgericht als “wattenfabriek” door Daniel van den Bergh, broer van Simon van den Bergh, oprichter van de margarinefabriek. In de fabriek werden oude lommen fijngemalen tot watten om te dienen als vulling voor dekens, meubels, kussens en kleding. In 1888 verhuisde het bedrijf naar de Klaphekkenstraat waar het vulmateriaal van kapok ging

produceren. Vervolgens laat men een weverij bouwen en start het bedrijf in 1916 met de productie van meubelstoffen, tapijten en tafelkleden. Vanaf de jaren 30 gebeurde dit onder de naam Bergoss. Na de Tweede Wereldoorlog gaat men zich steeds meer toeleggen op de productie van vloerbedekking. Door de toegenomen concurrentie gaat het bedrijf in 1981 failliet en wordt het overgenomen door in 1935 naar Oss gekomen concurrent Desseaux (Desso).

In 1929 verliet de margarinefabriek van Jurgens Oss en vertrok naar Rotterdam. De fabriek in de binnenstad werd overgenomen door Philips. In de fabriek in Oss produceerde men fittingen, buislamphouders, straatverlichting en vanaf 1943 elektronenbuizen. Na de oorlog ging men zich richten op de productie van armaturen. In de jaren 60 was de fabriek in de binnenstad verouderd en verhuisde de Philipsfabriek in Oss naar de Kantsingel. De 19^e-eeuwse panden in de binnenstad werden gesloopt en vervangen door de nieuwbouwwijk Boschpoort.

Naast de margarine- en vleesverwerkende industrie, Bergoss en Philips bevonden zich nog tientallen kleinere bedrijven en fabrieken in de stad. Een groot deel daarvan richtte zich op het verwerken van restmaterialen uit de grotere fabrieken zoals een borstelfabriek die varkenshaar verwerkte en een fabriek die verpakkingsmaterialen produceerde voor de vleesverwerkende industrie. Aan de Molenstraat stond tot 1983 de kenmerkende gevel van Stoomkoekfabriek De Ster.

3.6.5 Industrie buiten Oss

De industrialisering in de huidige gemeente Oss ontwikkelde zich vooral rond de stad Oss zelf. Het omringende platteland stond weliswaar in dienst van deze industrialisering, zowel voor het aanleveren van grondstoffen als arbeiders, maar in de dorpen en stadjes aan de Maas vond weinig tot geen industrialisatie plaats. Uitzondering hierop was Ravenstein waar zich in de 19^e eeuw een opvallende industrie vestigde: de schoenfabricage. In 1852 stichtte Johannes Suermondt daar een leerlooierij en schoenfabriek die decennia in het bezit van de familie bleef en zou uitgroeien tot de Ravo Leder- en Schoenfabriek. De fabriek stond aan de Nieuwstraat en verhuisde pas in 1959 uit het oude stadscentrum. Een aansprekend restant van het Ravensteinse schoenenindustrie is het recent gerestaureerde leerlooiershuisje aan de Wal. In de dorpen binnen de gemeente Oss bevonden zich dan weliswaar geen grote vestigingen van industrie maar voor de dorpsamenlevingen waren wind- en rosmolens uiteraard onontbeerlijk. In de gemeente hebben op 24 locaties windmolens gestaan. Soms ging het dan om dezelfde molens die meerdere malen verplaatst werden. Van deze molens bestaan er nog 9. Bijzonder is de nog bestaande rosmolen in Demen.

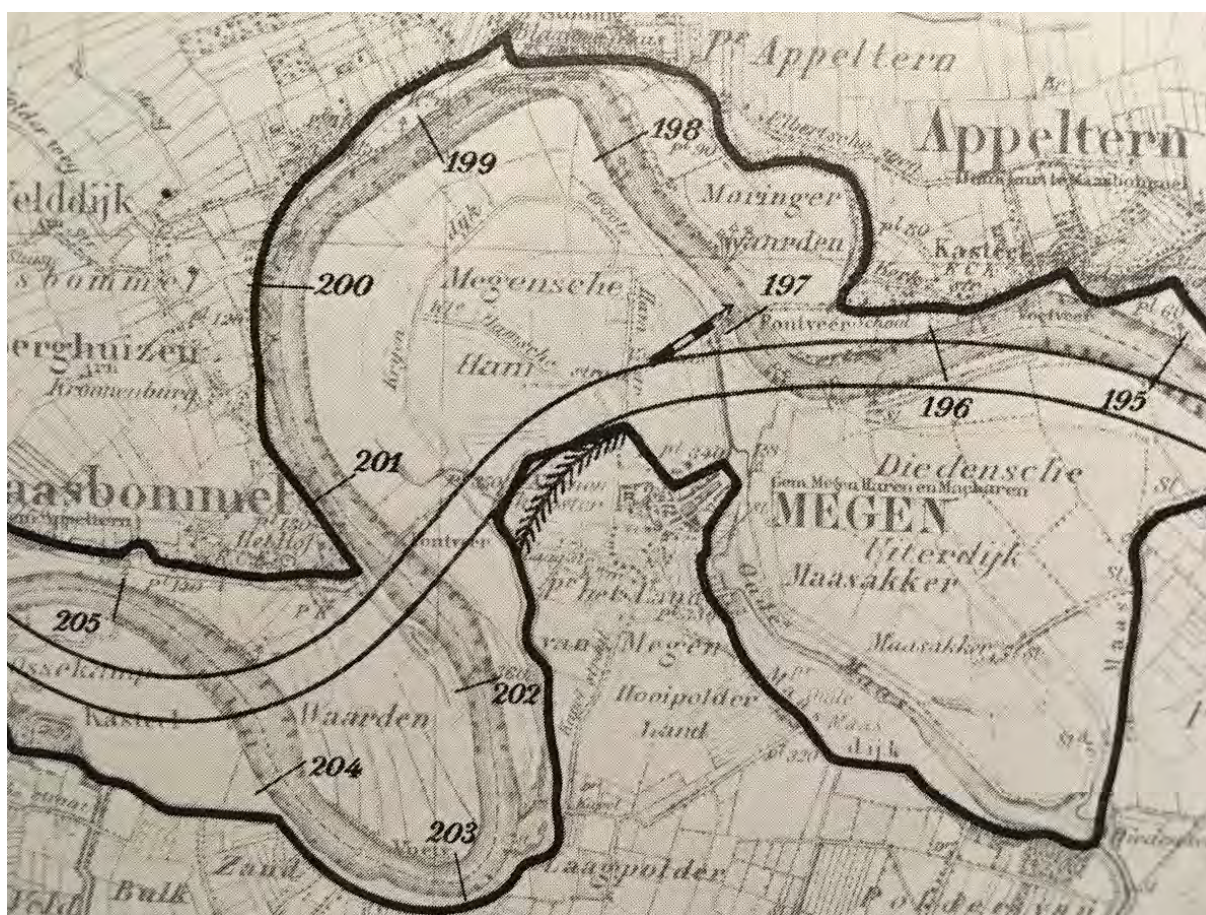
3.7 Temmen van het water

3.7.1 “Rechter, korter” – De Maaswerken (zie ook § 5.2.7)

In 1929 werden door de Tweede Kamer de plannen voor de zogenaamde “Maaswerken” goedgekeurd. Directe aanleiding was de hoge waterstand in 1925 en de daaropvolgende inwerkingtreding van de Beerse overlaat. Tegenover de Beerse Overlaat bij Overasselt brak de dijk door en liep het gehele Land van Maas en Waal onder water. Doel van deze Maaswerken was om de afvoercapaciteit van de rivier te vergroten. Dit probeerde men te realiseren door het over grote afstand recht trekken van de rivier, het verdiepen en verbreden van het zomerbed en het verwijderen van heggen en andere obstakels. Doordat het water sneller zou worden afgevoerd, liep de Maas kans om in de zomermaanden droog te komen staan. Om die reden werden er bij de Maaswerken ook stuwen

aangelegd. Een van deze stuwen werd aangelegd bij Lith en vanwege de scheepvaart werd er naast deze stuw tevens een sluis aangelegd.

Na de goedkeuring begon men in 1931 met de uitvoering van de Maaswerken. Het uitvoeren van dit enorme infrastructurele project zou in totaal elf jaar duren. Vanwege de economische crisis van 1929 werd het project in het kader van de werkverschaffing uitgevoerd onder toezicht van de Nederlandse Heidemaatschappij. Het ging hier om zware fysieke arbeid: de voormalige werklozen groeven de bovengrond van het nieuwe Maastracé met de hand weg en dumpten deze grond weer voor een groot deel in de afgesneden riviervakken. Het opvallendste gevolg van de Maaswerken was het afsnijden van enkele grote meanders. De meanders bij Alem, Lithoijen, Maasbommel, Megen, Demen, Neerloon en Keent werden afgesneden. De delen van de meanders die nu ten noorden van de Maas kwamen te liggen, gingen nu bij de provincie Gelderland horen. De meanders ten zuiden van de Maas bij Noord-Brabant en het tracé van de Maas werd hierdoor sterk ingekort. De lengte van de rivier tussen Grave en Lith nam met 18 kilometer af.

Figuur 16. Plankaart voor de doorsnijding van de Maasmeanders, vroege 20e eeuw.

3.7.2 “De Maas is om” – De Beerse Overlaat (zie ook § 5.2.6)

Aan het begin van de late middeleeuwen werden er tussen steeds meer dorpen aan beide zijden van de Maas tussen Grave en Empel dijken aangelegd. In eerste instantie ging het om dijken die haaks op de rivier stonden. In de loop van de tijd werden deze dijken met elkaar verbonden waardoor er dijkringen rond de dorpen kwamen te liggen en er ten slotte ook een aaneengesloten dijklichaam langs de rivier

kwam te liggen. Door deze bedijkingen werd het gebied dat bij hoge waterstanden onder kwam te staan steeds kleiner. In combinatie met het grote aantal meanders in dit deel van de Maas leidde dat ertoe dat de afvoer van uitzonderlijke hoeveelheden water steeds lastiger werd. Bij zulke piekafvoeren traden daardoor desastreuze dijkdoorbraken plaats die de dorpsgebieden ongecontroleerd onder water zetten. Om dit te voorkomen werd er naar een oplossing voor het afvoeren van de waterpiek gezocht die gecontroleerd ging en minder schade aanrichtte. Deze oplossing werd gevonden in een overlaat, een strook land die in geval van hoogwater overstroomde, het water afvoerde en daarmee de dorpsgebieden ontzag. Deze Beerse Overlaat was soms kilometers breed en liep 40 kilometer lang van Beers bij Cuijk tot aan Engelen bij 's-Hertogenbosch. Deze had aanvankelijk vooral een militair doel, maar kreeg later hoofdzakelijk een waterstaatkundige betekenis.¹⁹

De overlaat voorkwam weliswaar dijkdoorbraken direct aan de rivier maar een groot deel van de komgebieden liep onder water waardoor de Maasdorpen, maar ook de dorpen verder landinwaarts vanuit de achterzijde bedreigd werden. Om die reden werden er ook verder landinwaarts oudere (dwars)dijken gebruikt die de dorpsgebieden moesten beschermen tegen het water van de Beerse Overlaat. Voorbeelden hiervan waren de Groendijk tussen Haren en Deursen en de Erfdijk rond het dorpsgebied van Herpen. Het gebruik van deze dijken leidde echter ook tot conflicten omdat de dijk van het ene dorp het water richting het gebied van het andere dorp liet stromen. Deze ruzies werden in de 19^e eeuw pas bijgelegd en de afvoer van de Beerse Overlaat werd geoptimaliseerd door het verwijderen van obstakels in de corridor die de afvoer van het water bemoeilijkten.

Het in werking treden van de Beerse Overlaat had een zeer grote invloed op de agrarische en economische ontwikkeling rond Oss. Wanneer de waterstand in de rivier een hoogte van circa 10 meter boven NAP bereikte stroomde het water de kom bij Beers in en werd de overlaat in werking gezet. Dat gebeurde iedere winter 2 a 3 keer. De overlaat kon in de wintertijd dus maanden onder water staan en dit isoleerde de Maasdorpen. Daarnaast kon men de komgronden voor niets anders gebruiken dan extensief hooi- en grasland. Dit resulteerde later wel in een bloei van de veehouderij en dus ook in de boter-, vlees- en leerindustrie. Om de economische schade te beperken mocht de Beerse Overlaat alleen tussen 15 november en 15 maart ingezet worden. Wanneer de overlaat in werking trad, werd er in Grave een kanon afgeschoten waardoor de omwonenden wisten dat ze hun vee moesten binnen halen en zichzelf in veiligheid moesten brengen.

De voltooiing van de Maaswerken in 1942 betekende ook het einde van Beerse Overlaat. Door het verwijderen van meanders en het verbreden en verdiepen van de Maas kon deze grotere piekafvoeren sneller afvoeren. De overlaat in de dijk bij Beers werd gedicht en de doorlaatbrug bij Huisseling verwijderd. De dwars- en dorpsdijken waren niet meer nodig en de komgronden konden intensiever worden gebruikt. Hiervoor moest de afwatering van het gebied verbeterd worden en de percelen groter en beter bereikbaar zijn.

3.8 Het landschap herzien

3.8.1 Ruilverkavelingen

De sluiting van de Beerse Overlaat betekende dat de komgronden die eeuwen enkel hadden bestaan uit extensief bruikbaar gras- en hooiland konden worden ingezet voor intensievere landbouw. Hiervoor

¹⁹ <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/het-veiligheidsventiel>

moest het hele gebied opnieuw worden ingericht. Dit gebeurde in het kader van de ruilverkaveling. Deze ruilverkaveling werd vanaf de jaren '30 tot en met de jaren '80 van de 20e eeuw uitgevoerd. Doel was om de landbouwproductie te verhogen en de kosten ervan te verlagen. Dit probeerde men te bereiken door een efficiëntere inrichting van het boerenbedrijf en het agrarische landschap eromheen. Men deed dat door het onderling uitruilen en samenvoegen van verspreid liggende percelen tot een of enkele grotere percelen. Deze percelen kregen een zo goed mogelijke vorm die efficiënt ploegen, zaaien en oogsten mogelijk maakte. Al deze nieuwe percelen moesten goed bereikbaar zijn en aan een openbare weg komen te liggen. De afwatering van de percelen werd verbeterd door het graven van nieuwe watergangen of het verbeteren van bestaande. Ook de watervoorziening werd verbeterd door het inlaten van water op locaties waar dit nodig was en het op peil houden van het water door de aanleg van stuwen, overlatingen etc. De gebruikstoestand van de nieuwe percelen werd verbeterd door drainage, ontginning, herontginning en egalisatie. Om de percelen zo efficiënt mogelijk te kunnen verbouwen werden bestaande boerderijen verplaatst richting of nieuwe boerderijen gebouwd in het ruilverkavelingsgebied. Doel was om ervoor te zorgen dat alle bijbehorende grond rond of achter de boerderij kwam te liggen. De nieuwe boerderijen werden aangesloten op de waterleiding, het elektrisch licht en andere utiliteitswerken. Ten slotte trachtte men het volledig veranderde landschap te verfraaien door het aanbrengen van beplanting. De ruilverkaveling heeft een grote invloed gehad op het landschap in de gemeente Oss. Vooral het kleigebied is sterk aangepast als gevolg van meerdere, op elkaar aansluitende, ruilverkavelingen. Voor een uitgebreide typering van deze opeenvolgende ruilverkavelingen, zie § 5.1.5 en § 5.3.2.

4 Cultuurlandschappen

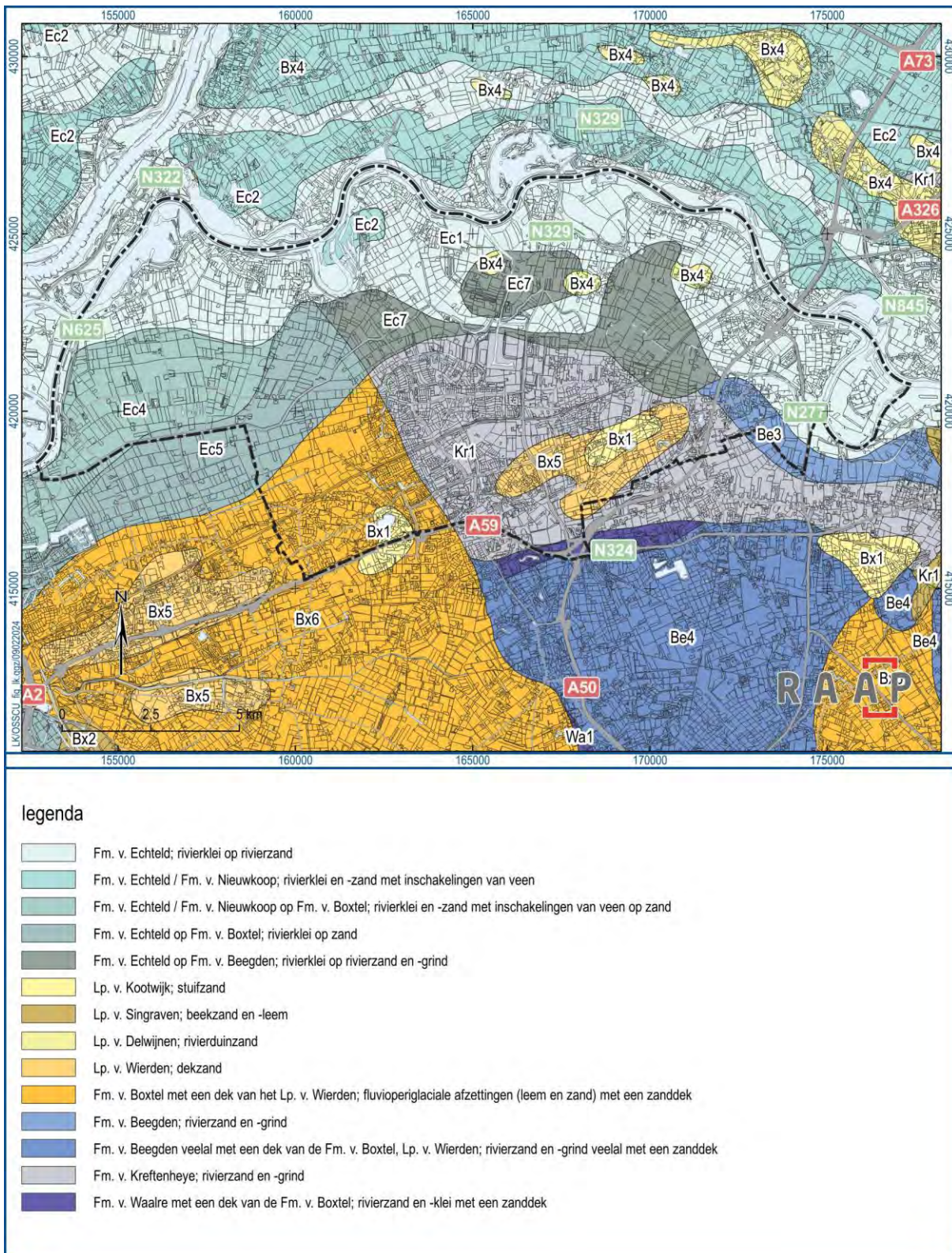
4.1 Inleiding

De cultuurlandschappen van Oss bouwen voort op de ondergrond, zoals in hoofdstuk 3 inhoudelijk is toegelicht. De verschillende geologische afzettingen die als gevolg van deze ontwikkelingen zijn ontstaan, hebben we in figuur 18 in één beeld weergegeven.

Dit grote beeld met zijn tweedeling vormt het vertrekpunt voor de hierin aanwezige historische cultuurlandschappen, die hierna aan de orde komen. Rode draad door de gemeente is de Maas met zijn historische meanderbochten, getuige van dynamiek in het verleden (figuur 17).

Figuur 17. De 'meanderende Maas' in het oostelijk deel van de gemeente Oss, op een kaartbeeld uit de 17e eeuw (bron: Nationaal Archief).

Figuur 18. Geologische afzettingen in het rivieren- en dekzandlandschap van Oss. Met de stipellijijn is de huidige gemeentegrens aangegeven.

4.2 Dekzandlandschappen

Kamponggingen met plaatselijk essen

Open akker met beperkte compartimentering (D0k1)

De open akkers met beperkte compartimentering waren de meest grootschalige open akkers in het dekzandgebied van Oss. Ze ontstonden vanaf de volle middeleeuwen, toen de bevolking groeide en de voedselproductie moest worden opgeschaald. Ze werden gekenmerkt door hun bolle vorm, veroorzaakt door de ondergrond (dekzandruggen) en versterkt door de ophoging van het maaiveld als gevolg van plaggenbemesting. Door de wegen, met houtsingels, die er doorheen liepen werden ze visueel in meerdere compartimenten verdeeld. Daardoor was de schaal ervan geringer dan bij de open akkers in Midden- en Zuidoost-Brabant. Het enige voorbeeld in de gemeente Oss bevindt zich zuidwestelijk van de kern van Herpen. Deze open akker werd het Molenveld genoemd. Ondanks de uitbreiding van de lintbebouwing langs de Heuvelstraat zijn de openheid, de contour en het grondgebruik nog behoorlijk goed herkenbaar.

Kleinschalige kampongging (D0k2)

Jongere, kleinschalige uitbreidingen van het oude cultuurland bestonden meestal uit enkele blokvormige percelen akkerland, en waren van één of enkele huisjes voorzien. Hier vestigden zich kleine landbouwers, die de mogelijkheid hadden wat heide ter ontginning van de gemeente aan te kopen. Dat gebeurde deels al vóór de grootschalige heideontginningen in de late 19e en vroege 20e eeuw. In de gemeente Oss bevindt zich één voorbeeld, langs de Schaijkseweg. Doordat de omgeving nooit tot landbouwgrond is ontginnen, maar is bebost, is het karakter en de ruimtelijke uitleg nog heel goed bewaard gebleven.

Onregelmatige droge kamponginning met houtsingels (D0k3)

Het waren waarschijnlijk relatief reliëfrijke, droge dekzandafzettingen die tot kleinschalige kamponginningen werden ontgonnen. Het is goed mogelijk dat dat deels al in de late middeleeuwen gebeurde. De variatie aan dichtheid van de beplanting is groot, maar al deze ontginningen hebben naast hun onregelmaat ook hun beplanting gemeen. Soms was er sprake van brede singels, soms concentreerde de beplanting zich in bosjes. Verspreid over de ontginningen lag bebouwing. Deze bebouwing is deels pas later ontstaan; veel van deze ontginningen waren in 1832 nog onbebouwd. Waren deze kamponginningen zo dichtbegroeid bleven, is niet helemaal duidelijk. Voorstelbaar is dat deze ontginningen het in zich hadden om tot open akkers uit te groeien, maar dat de bevolkingsgroei in de latere fasen van de late middeleeuwen beperkt bleef en de noodzaak tot intensiever landgebruik er niet kwam. Deze ontginningen bevinden zich met name ten westen van Herpen en ten oosten van Geffen. Zij hebben gemeen dat hun dichtheid aan beplanting sterk achteruit gegaan is, een enkele uitzondering daargelaten, zoals rond de Heesche Baan. Toch is ook nu nog de aanwezigheid van opgaande beplanting een essentieel kenmerk van de gebied, net als de onregelmatige verkaveling.

Figuur 19. Een droge kamponginning met houtsingels ten oosten van Geffen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Onregelmatige droge kamponginning met perceelsrandbeplanting (D0k4)

De hiervoor genoemde ontginningen hebben veel gemeen met die andere onregelmatige kamponginning met opgaand groen, die we hier als D0k4 hebben getypeerd. Hun belangrijkste verschil is echter de dichtheid aan de beplanting. Waar in het voornoemde type sprake was van bosjes en brede singels, ging het bij dit type om smalle singels of bomenrijen. De transparantie van het landschap is hier waarschijnlijk dan ook groter geweest. Net als in het voorgaande landschapstype was er sprake van bebouwing, maar hier was deze al vóór 1832 aanwezig. Dit landschap kwam overwegend ten oosten en zuiden van Herpen voor. Meer dan in de kamponginningen met singels is de opgaande beplanting hier verdwenen, waardoor de ruimte nóg opener is geworden. De aanwezige bebouwing breekt visueel dat beeld.

Figuur 20. Een droge kamponginning met perceelsrandbeplanting ten oosten van Herpen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Zeer kleinschalige, regelmatige kamponginning met strokenverkaveling (D0k5)

Opvallende landschappen waarvan we ons nu bijna geen beeld meer kunnen vormen lagen langs de randen van de woeste gronden. Waarschijnlijk gaat het om 17e- en 18e-eeuwse ontginningen ('nieuwe erven'), waarvan de gemeente het land volgens een vastgesteld plan uit de gemeent aan kleine particulieren verkocht. Die lieten hun smalle kavel ontginnen, bouwden er al dan niet een huisje op en zetten een singel op de perceelsrand. Zo ontstond een zeer regelmatig patroon van strookkavels in langgerekte blokken, met op een groot aantal percelen een huis. Door de blokken liepen parallel lange wegen, evenwijdig aan de lengterichting van de heide. Ook iets onregelmatiger varianten kwamen voor, zoals bij Run ten zuiden van Geffen.

Dit soort landschappen waren tegen de moderne, rationele opvattingen van de landbouw in de 20e eeuw niet opgewassen. In die eeuw verdween vrijwel alle perceelsrandbeplanting, en kavels werden samengevoegd. De wegenstructuur en de erven bleven echter met hetzelfde ritme bestaan, zodat de hoofdstructuur nog wel herkenbaar is. Alleen aan de Heistraat bleef een aantal strookkavels mét singels bewaard, waardoor daar het historische karakter van dit gebied nog te ervaren is.

Figuur 21. Een gaaf bewaard gebleven kleinschalig landschap, ten zuiden van Oss aan de Heistraat (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Zeer kleinschalige, onregelmatige kamponginning met strokenverkaveling (D0k6)

Soms trof de bovengenoemde regelmaat op wat onregelmatiger structuren. Het is goed mogelijk dat dat in aanleg oudere ontginningen waren, zoals Groot Koolwijk bij Herpen. Het gehucht Koolwijk bestond in de 16e eeuw al.²⁰ Ook aan de randen van de ontginningen van Heesch lag zo'n ontginning, De Bus. Deze ligt nu in de gemeente Oss. Karakteristiek voor deze ontginningen is dat ze in de periferie van de oudere ontginningen liggen, en dat er regelmatig gehuchten deel van uitmaken. Soms ook zijn ze de kleinschaliger variant van D0k4, zoals in Elst bij Geffen. Mogelijk zouden we zelfs van twee subtypen kunnen spreken, namelijk die met oude gehuchten en die aan de rand van de oudere bouwlandontginningen. Hun bebouwingsbeeld is namelijk heel divers.

Zoals ook voor andere kleinschalige ontginningen geldt is de verkaveling in de afgelopen eeuw opgeschaald en is de beplanting grotendeels verdwenen. De onregelmatigheid is over het algemeen wel herkenbaar gebleven.

Figuur 22. Een onregelmatige kamponginning ten zuiden van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024).

²⁰ <https://etymologiebank.nl/trefwoord/koolwijk>

Oude bossen

Oude heidebebossing (D0o1)

Vanaf de 18e eeuw werd er geëxperimenteerd met het beplanten van woeste gronden. Niet alleen werden die gronden toenemend een probleem door de uitgeputte staat waarin ze verkeerd, ook bestond het besef dat er misschien wel mogelijkheden waren om door beplanting de oogst van hout mogelijk te maken. Die beplanting vond vooral met naaldhout plaats. Naarmate de tijd vorderde, werd die aanleg steeds grootschaliger. Afhankelijk van de planter, een welgesteld individu of een organisatie of overheid, was er vaak sprake van meer of minder landschapsverfraaiing, zoals de aanplant van lenen. Bij de oudste heidebebossing in de gemeente Oss, ten oosten van Geffen, was daarvan sprake. Van dit bos is nu nog een restant aanwezig. Het grootste deel is bebouwd of door vergraving in een waterplas veranderd.

Figuur 23. Heidebebossingen zijn nu vaak een geliefde woonomgeving (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Jonge heide- en broekontginningen

Kleinschalige regelmatige heideontginning (D0h1)

De vroegste ontginningen waren kleinschalig van karakter. De wegenstructuur was in zijn hoofdopzet regelmatig, maar soms bogen de aangelegde wegen met een landschappelijke structuur mee. Kleinschalige kamptontginningen, bosjes en bebouwing wisselden elkaar af. Vaak duurde het een tijd voordat de laatste percelen heide ontgonnen waren. Het enige voorbeeld in de gemeente Oss bevindt zich zuidoostelijk van de St. Willibrordusput. Inmiddels is het gebied volledig ontgonnen. Het areaal aan bos en de perceelsrandbeplanting zijn sterk teruggelopen, maar de kleinschaligheid, de wegenstructuur en de plekken van historische bebouwing zijn nog steeds herkenbaar.

Kleinschalige venontginning (D0h2)

Interessant is de ontginning van het ven op de heide van Herpen. In de 19e eeuw was dit nog een drassig terrein, het Groot Ganzenvan, waar mogelijk door wat turfwinning het areaal aan open water was toegenomen. In het kader van de werkverschaffing en de bebossing van de heide eromheen (zie hierna) werd ook het ven ontgonnen. Van noord naar zuid werd een ontwateringssloot gegraven, en haaks daarop vele kleine sloten. Daardoor was het ontwaterde terrein voor landbouwkundige doeleinden te gebruiken. Er werden zelfs houtsingels langs de percelen geplaatst. Deze verdwenen in de loop der tijd meer, net als een deel van de ontwateringssloten. In de jaren negentig van de 20e eeuw werden het terrein aan de natuur teruggegeven en domineert open water weer het karakter van het ven.

Jonge regelmatige heidebebossing (D0h3)

De wat vlakkere heideterreinen leenden zich uitstekend voor een orthogonaal bosvakkenpatroon en een grootschalige bebossing met naaldbos. Dit gebeurde dan ook met een gebied aan weerszijden van de Zevenbergseweg. In tegenstelling tot de heide ernaast was hier geen sprake van een werkverschaffingsproject, maar van een al veel vroegere ontginning uit de 19e eeuw. Waarschijnlijk hebben hier welgestelde particulieren een belangrijke rol gespeeld, want in het noorden werd een klein deel van het bos van een padenpatroon 'ter vermaak' en een koepel voorzien. Later is een deel van het bos geroid en als landbouwgrond in gebruik genomen. Inmiddels heeft dat gebied langs de Rijsvensestraat weer een natuurbestemming gekregen. Het kleine buitenplaatsje in het noorden is niet meer als zodanig herkenbaar.

Jonge onregelmatige heidebebossing met cultuurland (D0h4)

Kenmerkend voor heideontginningen aan de randen van het dekzandgebied in de gemeente Oss is dat er sprake was van grote aaneengesloten woeste gronden (zie hiervoor en hierna), maar dat er daarnaast ook gebieden waren waar, na de ontginning, landbouwgrond en opgaand bos elkaar afwisselden. Kennelijk zijn deze gronden allemaal individueel uitgegeven en maakten de nieuwe eigenaren heel wisselende keuzes. Daardoor ontstonden zeer gevarieerde landschappen met een breed palet aan grondgebruik en landschapspatronen. Alhoewel de meeste landbouwpercelen niet meer als zodanig worden gebruikt, omdat ze niet meer rendabel zijn, is het halfopen karakter van deze landschappen nog steeds wel herkenbaar.

Figuur 24. Een jonge heidebebossing ten zuiden van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Jonge regelmatige stuifzandbebassing (D0h5)

Het reliëfrijke stuifzandgebied rond het Groot Ganzenven bleef nog als laatste van de woeste gronden in de gemeente Oss onontgonnen. Eeuwenlang hadden de boeren uit de omgeving hier hun pluggen gestoken en schapen laten grazen, waardoor de bodem uitgeput was geraakt. Het stuifzand was onder invloed van de wind opgewaaid tot duinen. Dat die verstuiving in de 19e eeuw nog steeds gaande was, blijkt wel uit het feit dat aan de noordelijke rand in die tijd een nieuw ontgonnen perceel onder het stuifzand verdween en opgegeven werd. Het stuifzand bevond zich in het noorden en oosten, het dichtst bij de cultuurgronden van Herpen. Klaarblijkelijk werden de woeste gronden het dichtst bij het dorp vanouds het zwaarst belast.

Figuur 25. Een reliëfrijke stuifzandbebassing: het Herperduin (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Alhoewel er wel sprake was van actieve bebassing aan de randen om het stuifzand te stoppen, vooral aan de Herpense kant vanwege de overheersende windrichting, bleef de heide tot in de 20e eeuw een open gebied. Wel had de beschikbaarheid van kunstmest ervoor gezorgd dat de heide ook zelf al aan het dichtgroeien was, met spontane opslag.

Tijdens de werkverschaffing werd het gebied systematisch bebost. Het eenvoudigst was dat op het grote vlakke heidegebied in het zuiden en zuidoosten. Daar werd een orthogonaal grid aan boswegen uitgezet, deels met brandstroken langs de paden om, in geval van brand, te zorgen dat de vlammen niet van de ene naar de andere bosstrook oversloegen. In het oosten werd, op een hoge stuifrug, bovendien een brandtoren gebouwd. Vóór het midden van de jaren zestig was het hele gebied bebost

geraakt, met uitzondering van een stuifzandgebied in het oosten, bij het huis Maupertuus. Dat was een jachtterrein en landgoed.²¹

In de decennia erna kreeg het gebied nieuwe functies. Aan de randen kreeg het recreatieve functies, zoals bij de camping Herperduin en in de vorm van een blokhut voor de scouting (1947), en werden er enkele huizen in de bosrijke omgeving gebouwd. Door het bos werden fietspaden aangelegd, en twee uitzichttorens (waarvan één uit 1955) staan al sinds decennia voor de bezoeker ter beschikking. Ook werd er een openluchttheater aangelegd. Inmiddels is een deel van de heideterreinen om ecologische redenen hersteld. In het oosten ontstond het Klompven door zandwinning ten behoeve van de A50.

²¹ Eindhovens Dagblad, 7 mei 1948

4.3 Rivierlandschappen

4.3.1 Oeverwal

Kamponggingingen met plaatselijk essen

Regelmatische kampongginging op een oeverwal, met bewoning (R1k1)

Langs de Maas zorgde de rivier gedurende vele eeuwen voor het ontstaan van zandige ruggen, waar de zwaarste kleideeltjes werden afgezet. Op deze oeverwallen ontwikkelde zich al vroeg bewoning en beakkering. Afhankelijk van de ondergrond kennen ook deze oeverwallen een zekere vorm van variatie. Een deel van de oeverwallen is relatief regelmatig verkaveld, waarschijnlijk een indicatie dat ze tot de jongere oeverwalontginningen behoren. 'Vroeg' moeten we hier niet verkeerd begrijpen: het gaat mogelijk om de volle middeleeuwen, dus toch al zeker een kleine 1000 jaar geleden. Karakteristiek voor deze ontginningen is de bebouwing langs de doorgaande wegen, deels parallel aan de rivier en deels haaks daarop, als verbinding tussen de parallelle routes. Het grondgebruik bestond in de 19e eeuw, en waarschijnlijk ook al wel daarvoor, uit een mix van gras- en bouwland. Op de perceelsgrenzen stonden bomenrijen, wat deze ontginningen duidelijk onderscheidt van de eveneens deels regelmatige komontginningen.

Figuur 26. De kampongginging op een oeverwal bij Oijen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Dit landschapstype komt vooral voor ten oosten van Lithoijen en ten zuidoosten van Oijen. Verkavelings-, wegen- en bebouwingsstructuur zijn goeddeels herkenbaar gebleven, maar er is wel sprake geweest van een moderneringsslag in de bebouwing en de functionele bijgebouwen. De belangrijkste verandering is de perceelsrandbeplanting; die is voor een heel belangrijk deel verdwenen.

Regelmatige kamponginning op een oeverwal, zonder bewoning (R1k2)

Een deel van de regelmatige kamponginningen op de oeverwal kende geen eigen bewoning, althans geen bewoning langs wegen door het gebied. Alleen aan de randen, aan de dijk, kwam soms bewoning voor. Mogelijk heeft dat te maken met smallere oeverwallen, waardoor er achter het dijklint eigenlijk nauwelijks nog geschikte gronden lagen. We zien dit hoofdzakelijk terug ten westen van Lith, tot aan Maren, waar de oeverwal sowieso dunner bebouwd was en ook minder continue in de geschiedenis.²² Ook ten oosten van Lith ligt een klein dunner bebouwd gebied. Dat de oeverwallen in het westen lager en natter waren blijkt ook wel uit het feit dat er veel minder perceelsrandbeplanting voorkwam dan oostelijker. Bij Lith waren de strookkavels nog overwegend als akkerland in gebruik, ter hoogte van Kessel was dat vooral grasland.

Figuur 27. De kamponginning bij Maren-Kessel, waar door naoorlogse ontwikkelingen bebouwing is toegevoegd (foto: RAAP, 16 februari 2024).

²² De Bont 1993: 49

Een tweede gebied zonder bewoning bevindt zich ten noorden van Haren. Hier lag de bewoning niet langs de dijk, maar verder landinwaarts op een rivierduin. Daardoor was de zone langs de dijk op een enkel huis na leeg van bebouwing, maar kwam er wel perceelsrandbeplanting tussen de akkerpercelen voor. Dit gebied verschilde dus van karakter met het voorgaande bij Kessel, maar het ruimtelijke effect was deels hetzelfde.

De gaafheid van de landschappen is per deelgebied heel wisselend. Het grote gebied tussen Lith en Maren-Kessel is door de ruilverkaveling volledig gewijzigd. Deels is er nog sprake van een (aangepaste) strokenverkaveling, maar grote delen van het gebied kennen nu een blokverkaveling. Langs de wegen is bebouwing toegevoegd, deels met grote bijgebouwen. Het gebied ten oosten van Lith is ook herverkaveld, maar het effect op de structuur is daar minder en bebouwing ontbreekt nog steeds. Het gebied bij Haren heeft een beetje een middenpositie tussen de twee vorige. De verkaveling is aangepast, maar de structuur is er niet enorm door aangetast. Er zijn enkele erven toegevoegd. In het oosten is nog een gave kolk met omliggend bos aanwezig.

Onregelmatige kamponginning op een oeverwal, met bewoning (R1k3)

Een zeer groot aandeel van de oeverwallen werd gekenmerkt door een onregelmatige, waarschijnlijk organisch en niet planmatig gegroeide verkaveling en het voorkomen van bewoning (figuur 28). Het is heel aannemelijk dat dit de vroegst bewoonde oeverwallen in de gemeente Oss waren. Dat blijkt ook uit de archeologische data.²³ Deze oeverwallen bevinden zich vooral in het oosten van de gemeente, van Keent tot aan Dieden. Verder westelijk zijn de gebieden kleiner en de zones vaak ook smaller. Het gaat dan bijvoorbeeld om kleine gebieden bij Megen, Oijen, Lithoijen en in mindere mate bij Kessel en Maren. In die laatste twee gevallen lijkt sprake van een ietwat regelmatig patroon en van veel smallere zones. Karakteristiek voor dit landschap, vooral dus in het oosten, waren vrij grote open akkerpercelen ('open fields'), kleinere weides met erven aan de randen daarvan, en beplanting langs een beperkt aantal perceelsranden en soms ook langs wegen. Over de grote akkerpercelen liepen paden om de verschillende erven met elkaar en met de historische kernen te verbinden. Veel deelgebieden van dit landschapstype bevinden zich ook dicht tegen de oude dorps- en stadskernen aan, eveneens een aanwijzing voor hun hoge ouderdom. Waar dit landschap zich langs de dijklinten voortzet is meestal sprake van een zeer smalle, ietwat onregelmatige strokenverkaveling. We zouden dit type nog als subtype van de onregelmatige kamponginningen kunnen zien.

Met de grote herverkavelingen valt het in dit landschapstype wel mee; er is vooral sprake van opschaling op kleinere schaal. Door de ligging nabij de dorpen is de verspreide bebouwing er ook toegenomen c.q. verdicht. De perceelsrandbeplanting is grotendeels verdwenen, en het grondgebruik is er diverser geworden. Er komt meer grasland voor, en daarnaast is ook de boomteelt een factor in deze gebieden geworden. De kleinschalige infrastructuur, de paden, is over het algemeen door de opschaling van de percelen verdwenen.

²³ De Bont 1993: 53

Figuur 28. De kamontginningen ten zuiden van Lithoijen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Onregelmatige kamponginning op een oeverwal, met bewoning, buitengedijkt (R1k4)

Door de vele afsnijdingen van Maasmeanders zijn er ook landschappen buitendijks komen te liggen. Vaak is het vroegere karakter dan niet meer te herkennen en 'ogen' deze kamponginningen nu als uiterwaarden. Het gaat om een kleine strook land bij Maren en een groter gebied tegen de Maas bij Keent.

Figuur 29. De buitengedijkte oeverwal bij Keent, doorsneden door de Maas (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Onregelmatige kamponginning op een oeverwal, zonder bewoning (R1k5)

Op enkele plekken vinden we rond de dorpen ook stukken van de oeverwal die onregelmatig verkaveld waren, maar waar geen bebouwing voorkwam. Wat de reden ervan was dat deze gebieden onbewoond bleven, is niet helemaal duidelijk. Wellicht was de bevolkingsdruk niet hoog genoeg, of was het gebied mét bewoning bodemkundig aantrekkelijker of droger? Grote gebieden met dit landschapstype bevonden zich ten westen van Macharen en ten zuiden van Megen. Karakteristiek voor dit landschap was een mengeling van grasland en akkerland, soms met een zwaartepunt op het akkerland, en het voorkomen van perceelsrandbeplanting. De verkaveling bestond uit onregelmatig gepositioneerde blokken, waarvan een deel in stroken onderverdeeld was.

Deze landschappen hebben hun oude karakter maar in beperkte mate behouden. Ze zijn herverkaveld, de perceelsrandbeplanting is volledig verdwenen en vooral bij Megen is er nieuwe agrarische bebouwing aan het gebied toegevoegd.

Figuur 30. In de van oudsher onbewoonde kamponginning staan nu enkele huizen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Enigszins regelmatige ontginning op de overgang van kom naar oeverwal (R1k7)

Op plekken waar nauwelijks sprake was van een oeverwal of waar de oeverwal maar langzaam overging naar de kom, spreken we van een overgangslandschapstype. Van die beperkte oeverwallen is vooral in het westen sprake, tussen de Blauwe Sluis en Maren.²⁴ Landschappelijk had het gebied sterk het karakter van een kom, met sloten, eindeloos grasland en zonder perceelsrandbeplanting. Vooral aan de onregelmatigheid in het patroon was te merken dat het niet om een klassieke kom, maar om een landschap op de overgang ging. Iets vergelijkbaars zien we tussen Oijen en Teeffelen. Ook daar lag grasland met sloten tot aan de dijk, met enige onregelmatigheid in de structuur.

Figuur 31. Een oeverwal is in de ondergrond aanwezig, maar bovengronds nauwelijks zichtbaar ten zuiden van Maren (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Ten zuiden van Macharen was de situatie iets anders. Daar komen langs een oude Maasgeul, het Osser Meer, eigen oeverwallen voor. Die oeverwallen zorgden in beperkte mate voor een afwijkende verkaveling, waar ook akkerland voorkwam. Voor bebouwing waren de oeverwallen vermoedelijk te marginaal, maar voor een afwijking in de verkaveling en het grondgebruik zorgden ze wel.

Naast bovenstaande grotere gebieden waren er ook kleinere overgangslandschappen tussen Macharen en Megen en bij Dieden. In beide gevallen ging het ook hier om grasland zonder perceelsrandbeplanting.

²⁴ De Bont 1993: 49

Alle grotere deelgebieden hebben gemeen dat ze in de ruilverkavelingen zijn meegenomen en dat daardoor hun oude, ietwat onregelmatige structuur is verdwenen. Bovendien zijn ze met verspreide bebouwing bebouwd geraakt en is er, met name bij Macharen, opgaand bos toegevoegd. Daardoor zijn de historische kenmerken van deze landschappen in hoge mate verdwenen.

Enigszins regelmatige ontginning op de overgang van kom naar oeverwal, buitengedijkt (R1k8)

Bovenstaand landschap liep bij 't Wild door richting Alem. Na verlegging van de dijk en afsnijding van de Maasmeander is een deel buitendijks komen te liggen. De structuur is hier volledig gewijzigd en de landschappelijke situatie anders. De historische karakteristiek is daardoor helemaal verdwenen.

Figuur 32. De buitengedijkte lage oeverwal nabij de Blauwe Sluis (foto: RAAP, 16 februari 2024)..

Voormalige kampontginning, nu rivierloop (R1k11)

Aansluitend op het vorige deelgebied, buitendijks, ligt een deel van dit landschap nu in de Maas. Hier zijn uiteraard geen historische landschapskenmerken meer.

Beekdal- en broekontginningen

Deels beboste restgeulontginning (R1b1)

Door het binnendijkse landschap van Oss en zijn kerkdorpen lopen oude meanders die na verlandings op verschillende manieren in gebruik genomen zijn. Soms zijn er nog brede wateren over, zoals bij het

Ossermeer, en soms is de voormalige loop helemaal verkaveld en wijzen alleen een watergang, het reliëf en de onregelmatige structuur nog op de geomorfologische achtergrond. Zo vinden we bij Huisseling een restgeul die een ruime eeuw geleden deels als grasland en deels als akkerland in gebruik was. Aan een doorlopende watergang was de oude restgeul nog te herkennen. Deze geul is in de verkaveling en het grondgebruik nog herkenbaar, maar door bebossing wel verdicht. Een vergelijkbare laagte vinden we in Lith. Deze laagte, omsloten door bebouwing, is juist een deel van zijn bebossing kwijtgeraakt, maar in de verkaveling en het grondgebruik heel fraai nog te herkennen.

Figuur 33. Een geulontginning in Lith is door bebouwing omringd (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Kwelkom en/of laagte met wielen (R1b2)

Op plekken waar een oude, zandige stroomgordel de dijk kruiste ontstond een zwakke plek en brak de dijk bovengemiddeld vaak door. Deze doorbraakkolken werden door een nieuwe in- of uitlaagdijk omgeven, zodat de bandijk kon worden hersteld en voorkomende kwel door de zandige ondergrond ook te ondervangen. De kolken bleven meestal in het landschap liggen en vormen nu fraaie ensembles, vaak met opgaande beplanting en soms ook met één of meerdere erven, langs de dijk. Een duidelijk voorbeeld vinden we bij het Soldatenwiel tussen Lith en Kessel. Een tweede gebied bevindt zich ten noorden van Teeffelen, maar daar zien we ook direct de diversiteit aan gaafheid: de verkaveling is op die laatste plaats gewijzigd en de kolk is gedempt. Er zijn meer locaties met kolken, maar die liggen óf in geomorfologisch een ander landschapstype óf zijn te klein om als zelfstandig landschap aan te duiden.

Landgoederen en buitenplaatsen

Kasteelterrein op een oeverwal (R111)

In de gemeente Oss kennen we één kasteelterrein dat op een oeverwal, binnendijs dus, gesticht werd. Het gaat hierbij om het kasteel bij Dieden, waarvan de gracht deels nog openligt. Het kasteel zelf werd in 1875 afgebroken, een gedeelte van het koetshuis staat er nog. Het was een kasteelomgeving zonder grote tuin- of parkaanleg; rond het erf waren vooral nutsfuncties aanwezig.

Figuur 34. De kasteelgracht van Dieden (foto: RAAP, 16 februari 2024).

4.3.2 Rivierduin

Kampontginningen met plaatselijk essen

Onregelmatig verkaveld rivierduin (R4k1)

In het komgebied van de gemeente Oss liggen meerdere rivierduinen. Deze ontstonden door het opwaaien van zand uit de rivierbedding, toen het landschap nog onbegroeid was. Dit soort hoge duinen in het landschap waren ideale plekken voor het ontstaan van nederzettingen in de late middeleeuwen. Omdat de duinen niet groot waren, waren de landschappen op de rivierduinen doorgaans heel compact, met kleine percelen, veel perceelsrandbeplanting en een maximaal gebruik als akkerland of tuin van het gebied op het duin. Dergelijke duinen bevinden zich onder Teeffelen, Haren en Deursen-

Dennenburg. Binnen deze landschappen kwam, vanwege het compacte karakter, ook bebouwing voor. Alleen al door hun reliëf en grondgebruik waren ze in het verleden duidelijk herkenbaar. Alleen het duin van Deursen-Dennenburg grensde in het oosten aan de oeverwal bij Ravenstein, en viel van die kant niet duidelijk op.

Het reliëf is nog steeds aanwezig, maar de verkaveling is opgeschaald en deels overschreven, en het grondgebruik is – net als in de omgeving – een mozaïek van grasland en akkerland geworden. De opgaande beplanting op de duinen is bovendien grotendeels gerooid. Daardoor is de herkenbaarheid van de compacte rivierduinen sterk achteruit gegaan.

Figuur 35. De kerk van Dennenburg op het rivierduin (foto: RAAP, 16 februari 2024).

4.3.3 Rivierkom

Kamponggingingen met plaatselijk essen

Regelmatige kampongginning [op een oeverwal], met bewoning (R2k1)

Kamponggingingen op een oeverwal in een rivierkom klinkt in eerste instantie als iets onmogelijks, en dat is het eigenlijk ook. Deze legenda-eenheid en die hieronder zijn opgenomen omdat uit een analyse van historische kaarten en bodemkaarten is gebleken dat landgebruik en -inrichting en de bodemkundige gegevens niet altijd met elkaar overeenstemmen. Mogelijk gaat het ook hier om overgangslandschappen: gebieden met een dusdanig dun kleidek dat er toch nog beakkering mogelijk

was. We vinden dit landschap met bewoning tussen een kamponginning op de oeverwal langs de Oude Maas en het rivierduin van Haren. Het gebied kende een heel fijne strokenverkaveling. Dat kan erop wijzen dat een fijne ontwatering nodig was om het gebied bruikbaar te krijgen. Het werd een ruime eeuw geleden wel als akkerland gebruikt, mogelijk vanwege de behoefte daaraan vanuit Haren, dat zelf op het rivierduin weinig ruimte had. Op de meeste perceelsgrenzen van deze ontginning stond opgaande beplanting.

In de ruilverkaveling ter plaatse is ook dit gebied in bredere stroken herherverkaveld. Het gebied is nu vooral als grasland in gebruik. Net als in het verleden staat de bebouwing hoofdzakelijk als lint langs de Lietingstraat.

Regelmatige kamponginning [op een oeverwal], zonder bewoning (R2k2)

Figuur 36. Het gebied ten noorden van Deursen-Dennenburg (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Eenzelfde situatie – bodemkundig een komgebied, maar qua gebruik een kamponginning en dus geassocieerd met een oeverwal – vinden we aan weerszijden van Ravenstein. Deze gebieden kenden een onregelmatige verkaveling met blokken, maar ook met strookjes. Met het gebied hiervoor hadden ze gemeen dat het ging om komgebieden tussen de oeverwal en rivierduinen, waar mogelijk beakkering plaatsvond op net wat lichtere komgronden. Deze gebieden waren een ruime eeuw geleden nog volledig onbebouwd, en stonden ten dienste van de gemeenschappen op de hogere gronden eromheen. Het gebied ten westen van Ravenstein is weliswaar herverkaveld, maar heeft zijn onbebouwde karakter nog goeddeels behouden. Perceelsrandbeplanting is er niet meer aanwezig. Het

gebied ten zuidoosten van Ravenstein, bij Neerloon, is met een aantal grote agrarische bedrijven bebouwd en heeft daardoor veel aan zijn oude karakter ingeboet.

Beekdal- en broekontginningen

Onregelmatig verkaveld broek (R2b1)

De komgebieden van Oss verschillen sterk van elkaar. Zij hebben gemeen dat zij ontstonden doordat kleinere kleideeltjes verder van de rivier vandaan konden bezinken en daardoor zwaardere kleigronden ontstonden. Die waren voor beakkering niet geschikt, maar konden uitsluitend voor het weiden van vee worden gebruikt. Deze gebieden werden daardoor vaak relatief laat verdeeld en gepercelleerd. Met name in de veertiende eeuw werden veel gemeenschappelijk gebruikte komgronden verdeeld, omdat de technische mogelijkheden verdeeld waren en om de gronden, ten dienste van een groeiende bevolking, efficiënter te gebruiken.

Figuur 37. De oneindige kom ten noordwesten van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024).

In de oostelijke helft van de gemeente, ten oosten van Lithoijen, was sprake van een structuur van oude Maaslopen in de ondergrond.²⁵ Die ondergrond was dus ten tijde van de ontginning in de late middeleeuwen bodemkundig veel diverser dan het uitgestrekte homogene komgebied ten westen van Lithoijen. Mogelijk waren de komgronden hier ook minder zwaar, omdat er stroomgordels in de ondiepe

²⁵ De Bont 1993: 49

ondergrond voorkwamen. Oude waterlopen werden bij de ontginning ingepast en de gebieden daaromheen in blokken met een zo regelmatig mogelijke structuur, maar nog altijd onregelmatig, verkaveld. Kades door het gebied moesten voorkomen dat ook de kleinere waterlopen problemen zouden veroorzaken. Daarnaast werden op die manier de dorpen in de polder, zoals Haren en Deursen-Dennenburg, met de hogere gronden aan weerszijden van de kom verbonden. Tegelijk werden de waterloopjes gebruikt om te dienen als wetering en zodoende de kom te ontwateren.²⁶

Tijdens de ruilverkaveling is het gebied sterk onder handen genomen. De verkaveling werd veel regelmatiger, en hier en daar was zelfs gebruik als akkerland mogelijk. Het open karakter zonder perceelsrandbeplanting bleef bestaan. Voorheen was opgaande beplanting in de natte polder niet goed mogelijk, en na de ruilverkaveling werd het uit efficiëntie-overwegingen ongewenst geacht. Verspreid in het gebied werden nieuwe boerderijen gesticht, maar veel minder dan in de regelmatige kom.

Enigszins onregelmatig verkaveld broek (R2b2)

Het westelijke komgebied, tussen Lithoijen en de Blauwe Sluis, was van een heel ander kaliber dan het oostelijke. Hier was de onderbreking door stroomgordels veel minder, en kon een uitgestrekte kom met zware komklei ontstaan. Dat zien we ook terug in de regelmaat: elk dorp had zijn eigen taartpunt van het licht gebogen komgebied. De kommen van Lith en Lithoijen voegden zich in deze regelmaat, ook al was het voorkomen van stroomgordels in de ondergrond hier wel groter dan verder westelijk. In 1359 werd een deel van die gemeint van Lith verdeeld. Het ging om het zuidelijkste deel van dat dorpsgebied. Alleen de allerzuidelijkste punt, de Waterzakken, bleef tot in de 18e eeuw gemeenschappelijke grond.²⁷ De komgebieden van de verschillende dorpen zullen dus wel vanuit de dorpen geleidelijk verdeeld zijn, tot men aan de achterzijde was, de wetering. Daar trof men op de achterzijde van de ontginningen van Nuland. Deze natte komgebieden konden niet alleen als grasland worden gebruikt, maar de natte omstandigheden maakten het ook een ideale plek om wilde vogels aan te trekken. Daarvoor werd in dit gebied, en wel in het laagste zuidelijke deel, een groot aantal eendenkooien aangelegd. Enkele daarvan functioneren nog altijd.

In 1326 werd een waterschap rond de Hertogswetering opgericht, een formalisering van de afwatering via de Blauwe Sluis die in de decennia ervoor was aangelegd.²⁸

Verbetering van de komgronden was het voornaamste doel van de ruilverkaveling na de Tweede Wereldoorlog. Dat leidde ertoe, dat het gebied volledig herverkaveld werd en er een nieuwe wegenstructuur werd aangelegd. In en aan de randen van het gebied werden enkele boerderijen gebouwd, maar het open karakter van het landschap bleef grotendeels gehandhaafd. Aan de randen werden bovendien wegen met bomenrijen beplant, volgens een zorgvuldig landschapsontwerp door Staatsbosbeheer. Bij een volgende ruilverkaveling, in de jaren zeventig en tachtig, bleef het landschapsontwerp goeddeels overeind. Er werd nu echter gekozen voor het uitplaatsen van boerderijen naar het komgebied, waardoor de bebouwingsstructuur vele malen dichter werd. Enkele delen van de polder, vooral het centrale deel onder Lith en Lithoijen, werden wat minder dicht bebouwd dan andere. Ondanks die bebouwing is de gebiedskarakteristiek van een uitgestrekt, vrijwel onbeplant landschap met grasland nog goed te herkennen.

²⁶ <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-hertogswetering>

²⁷ Cuijpers 2021: 133

²⁸ <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-hertogswetering>

Figuur 38. Eendenkooien als eenzame bakens in de oneindigheid (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Bekade laagte met watergang (R2b3)

Het Ossermeer en in het verlengde daarvan de Teeffelse Wetering lagen tussen kaden. Om te voorkomen dat die kom onder water kon lopen werden langs de wetering kaden aangelegd: de Oijensche Zeedijk en de Ossermeerkade. In 1942 werden de Grootte Wetering en de Hertogswetering via een nieuwe waterloop met elkaar verbonden, en waterde het gebied voortaan naar het zuidwesten in plaats van naar het noordoosten af.²⁹ Eerder werd al wel wederrechtelijk op de Hertogswetering geloosd door die van Teeffelen.³⁰

Figuur 39. Teeffelen vanaf de Lithoijense dijk (foto: RAAP, 16 februari 2024).

4.3.4 Uiterwaard

Uiterwaardontginningen

Regelmatig verkavelde uiterwaard met perceelsrandbeplanting (R3u1)

Een deel van de uiterwaarden tussen de bandijken had een betrekkelijk regelmatige verkaveling, in stroken of blokken. Kennelijk was daar van een zekere systematiek sprake toen de uiterwaarden verdeeld werden. We zien dit met name terug in de uiterwaarden die vanouds tot Maasbommel behoorden. Hier lagen perceelsgrenzen in de lengterichting van de uiterwaard, waarop

²⁹ <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-hertogswetering>

³⁰ Waterstaatskaart, 1e editie, blad 's Hertogenbosch 1.

perceelsrandbeplanting stond. In Keent was de uiterwaard als een taartpunt in taps toelopende percelen verdeeld, ook allemaal met perceelsrandbeplanting. Beide uiterwaarden zijn van hun beplanting ontdaan, herverkaveld en van een nieuwe wegenstructuur voorzien. Die van Keent is bovendien binnendijks komen te liggen, waardoor daar ook bebouwing mogelijk was. Ze zijn wel nog grotendeels als grasland in gebruik. Alleen bij Maasbommel ligt een deel van de oude Maasarm nog open.

Figuur 40. De Waarden, voorheen bij Maasbommel, nu door de Maasafsnijding aan de Brabantse zijde gelegen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Onregelmatig verkavelde uiterwaard met perceelsrandbeplanting (R3u2)

Alle andere uiterwaarden kenden een veel onregelmatiger verdeling, meestal het gevolg van een veel organischer verdelingsproces en van een inrichting die zich ook meer naar de historische aangroei van de uiterwaarden met nieuwe sedimenten richtte. Op topografische kaarten komt nauwelijks opgaande beplanting voor, maar naar verluidt was er weldegelijk sprake van heggen.³¹

De toestand van die uiterwaarden is heel wisselend. In het westelijk is de uiterwaard bij Maren en Kessel vrijwel volledig vergraven voor zandwinning. Daarbij kwam het recreatiegebied De Lithse Ham tot stand. Verder naar het oosten zijn de uiterwaarden nog wel intact, al zijn ook de Hemelrijksche Waard en de Allemanswaard bij Oijen vergraven. Als die beplanting er inderdaad was, dan is-ie in ieder

³¹ Mondelinge mededeling J. Cuijpers en N. Bongers, december 2023.

geval nu vrijwel volledig verdwenen. De uiterwaarden bestaan grotendeels uit grasland met een visueel open karakter.

Figuur 41. De uiterwaarden bij Megen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Landgoederen en buitenplaatsen

Kasteelterrein in een uiterwaard (R3I1)

Het enige nog herkenbare buitendijkse kasteel is Kasteel Oijen. Daarvan zijn nog enkele bijgebouwen en de gracht over. Het kasteel zelf verdween in 1837.

Figuur 42. Kasteel Oijen op een manuscriptkaart uit 1611 (bron: Gelders Archief, 0461 Familie Van Gent, inventarisnummer 1).

4.4 Rivierterraslandschappen

4.4.1 Terrasrug

Beekdal- en broekontginningen

Onregelmatige broekontginning op rivierterras (T1b1)

De rivierterraslandschappen ontstonden in het Pleistoceen toen de Maas zich langzaam steps- of terrasgewijs in het landschap insneed. Dat gebeurde terwijl het landschap zelf, op een horst ofwel geologisch opheffingsgebied liggend, naar boven rees. Dergelijke rivierterrassen bestaan uit ruggen en vlaktes, en ten oosten van Herpen komt dit rivierterras aan het oppervlak. Alleen waar in het Holoceen Maasklei zich over de oude terrassen kon afzetten, zijn ze als zodanig niet meer herkenbaar. Zodoende

zijn de rivierterraslandschappen een overgangslandschap tussen de holocene kleigronden en de pleistocene zandgronden geworden.

De natte gronden daar tegen de Hamelspoel zijn te beschouwen als een onregelmatig verkavelde ontginning van natte broeklanden op een rivierterras. Op de perceelsranden stond in beperkte mate perceelsrandbeplanting. Grondgebruik en ligging aan de Hamelspoel zijn nog intact, de percellering en de opgaande beplanting zijn hier verdwenen.

Figuur 43. De Hamelspoel bij Herpen. Hieromheen lag het rivierterraslandschap (foto: RAAP, 16 februari 2024).

4.4.2 Terrasvlakte

Kampontginningen met plaatselijk essen

Open akker met beperkte compartimentering (T2k1)

Het hoogst in het landschap, tegen het dekzandlandschappen aan, lagen open akkers die in hun karakter sterk aan 'normale' open akkers deden denken. Veel van dit soort terrasvlaktes waren dan ook met een laag dekzand afgedekt. De open akker waar het om gaat bevindt zich tussen de kernen van Oss en Berghem, en is het laatste restant van de uitgebreide open akker die daar lag. Deze akkers hadden een beperkte vorm van compartimentering; hier en daar lagen singels die de akker in blokken verdeelden. Het centrale deel was opener dan de randen; het ene voorbeeld dat er nog is ligt op de overgang van het open centrale deel rond de Osseweg en spoorlijn naar de geslotener rand rond de

Spaanderstraat. De historische perceelsrandbeplanting is hier verdwenen, maar de verkaveling is nog intact. De ruimtelijke scheiding tussen de beide stedelijke gebieden heeft nog steeds een agrarische bestemming en wordt als zodanig gebruikt.

Onregelmatige, nat-droge kamponging op terrasvlakte (T2k2)

Het cultuurland rond Overlangel ligt ook op een terrasvlakte. Daar kwam een onregelmatige verkaveling van percelen gras- en akkerland tot stand. Dat cultuurland moet, gezien de ouderdom van Overlangel, zelf ook al een volmiddeleeuwse oorsprong hebben. Perceelsrandbeplanting kwam er voor, maar in wisselende dichtheid. Hiervan is nu niets meer over. Het gebied is nog steeds onregelmatig verkaveld, maar de bebouwing is toegenomen, net als de openheid van het cultuurland.

Figuur 44. Het rivierterrassenlandschap bij de dijk in Overlangel (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Zeer kleinschalige, regelmatige kamponging met strokenverkaveling (T2k3)

Terwijl de kleinschalige ontginningen aan de zuidrand van de akkers van Berghem in het dekzandlandschap liggen (zie D0k5), liggen die aan de oost- en noordzijde op het met dekzand afgedekte rivierterras. De structuur was goeddeels regelmatig: de stroken lagen tussen langgerekte rechte wegen, waren als akkerland in gebruik en kenden een dichte structuur aan perceelsrandbeplanting. Sommige stroken waren 400 meter lang en nog geen 20 meter breed. Soms ook kwamen, waar wegen dat noodzakelijk maakten, onregelmatigheden voor. Langs wegen en soms

midden op percelen lag bebouwing. Meestal lag die redelijk geconcentreerd binnen zo'n gebied, in de vorm van gehuchten. Gehuchten in dit soort landschappen zijn Gement en Kleine Koolwijk.

De wegenstructuur is meestal redelijk gaaf bewaard gebleven, maar de bebouwing is uitgebreid en verder verdicht. Het belangrijkste echter: van de kleinschalige perceelsrandbeplanting is meestal niets meer over, en ook de kavels zijn fors opgeschaald: bredere percelen, maar door de handhaving van de wegen niet per sé langere.

Figuur 45. Het rivierterras ten zuidoosten van Berghem (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Zeer kleinschalige, onregelmatige kamptinginning met strokenverkaveling (T2k4)

De onregelmatige variant van bovenstaand landschapstype, met feitelijk grotendeels dezelfde hoofdkenmerken, moeten we ten oosten van Kleine Koolwijk, rondom Hondseind en aan de Amsteleindstraat zoeken. Vooral in het laatstgenoemde gebied lag in de 19e eeuw een dicht patroon van bebouwing, met daaromheen talrijke blok- en strookvormige complexen met fijnmazige akkerpercelen, met perceelsrandbeplanting. Voor wat betreft de gaafheid geldt hetzelfde als hiervoor: een intacte wegenstructuur, bebouwing die vanuit de oude locaties is opgeschaald en uitgebreid, en een herverkaveld agrarisch landschap zonder opgaande beplanting. Alleen in de omgeving van de Runselstraat lijkt nog iets van de oude beplanting gehandhaafd of in de oude structuur weer aangeplant.

Figuur 46. De kleine kern van Koolwijk (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Beekdal- en broekontginningen

Volledig open broek met strook- en blokverkaveling (T2b1)

Dalen we over de rivierterrasafzettingen af richting het komgebied, dan komen we in de nattere landschappen terecht. Daar was de landschapsstructuur vergelijkbaar met de aangrenzende komgebieden: grasland, verkaveld in stroken en blokken, zonder perceelsrandbeplanting en verre zichten. Ook hier werd het gebied doorsneden door natuurlijke waterloopjes. In die zin was de overgang van de rivierterraslandschappen naar de komgebieden een geleidelijke.

Ook de landschappelijke transformatie in de laatste zeventig jaar is vergelijkbaar met die van de kommen: opschaling van de verkaveling, voortzetting van gebruik als grasland met hier en daar akkerland, en de toevoeging van nieuwe agrarische bedrijven aan grotendeels nieuwe wegen. Een gebied van dit type vinden we tussen Frankenbeemdweg-Spitsbergerweg en de Paalakkerweg.

Volledig open broek, vanouds beperkt verkaveld (T2b2)

Westelijk van voorgaand gebied, aan de Mikkeldonkweg, lag een open broekgebied dat vanouds nauwelijks (zichtbaar) verkaveld was. Het was weliswaar in lange smalle strookkavels verdeeld over vele kleine eigenaren, maar die beheerden het waarschijnlijk samen. Net als het voornoemde landschap is ook dit gebied na de Tweede Wereldoorlog in blokken verkaveld, zijn er agrarische

bedrijven naar toe verplaatst en is er zelfs sprake van een bosperceel. Daardoor is het oude onverkavelde broek niet meer als zodanig herkenbaar.

Grotendeels open broek met strook- en blokverkaveling (T2b3)

Langs de randen van de hogere gronden op het rivierterras bestaat het grootste areaal aan broekgebieden op de rivierterrassen uit open tot halfopen broekgebieden met afwisselende strook- en blokverkaveling. Doordat de percelen soms groot waren, zoals in de Buitenpolder van Geffen, waren delen ervan behoorlijk open. Kenmerkend waren de afwisseling van sloten met en sloten zonder perceelsrandbeplanting en de afwezigheid van bebouwing. De volledige afwezigheid van akkerland, een ruime eeuw geleden, is illustratief voor de natte context.

Zoals de hiervoor genoemde gebieden zijn ook deze in de grootschalige ruilverkavelingen van de komgebieden meegenomen. Daardoor onderscheiden ze zich in weinig meer van de overige komgebieden. Ze zijn nog overwegend als grasland in gebruik, maar er loopt nu een regelmatig wegengrid doorheen en er zijn agrarische bedrijven naar toe verplaatst.

Figuur 47. Het broekgebied op rivierterras ten westen van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Kleinschalige, enigszins onregelmatige broekontginning (T2b4)

Ten zuiden van Herpen liggen broekontginningen op het rivierterras met van oudsher een heel kleinschalige maat en schaal en met een dicht patroon aan perceelsrandbeplanting. Gebruik als akker en weide werd daar gecombineerd, wat erop lijkt te wijzen dat er ook wel drogere plekken waren. De toponiemen in dit gebied onderbouwen de vanouds natte omstandigheden, zoals De Elzen en Het Rietbroek. Door het gebied liepen stegen die, als we hun tracé meer in detail bekijken, al bestaan moeten hebben voorafgaand aan de verkaveling van het gebied. Die verkaveling was deels onregelmatig, maar deels ook regelmatig, in grote ontginningsblokken. Het is aannemelijk dat ook deze deels uit de 14e eeuw dateren.

Figuur 48. De open broekontginning ten zuidoosten van Herpen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Hun toestand is heel verschillend. Alle gebieden zijn nieuw verkaveld, maar op de ene plek is meer gebouwd dan op andere. Zo zijn er in de Rietbroeken nabij Schaijk, buiten de gemeente Oss overigens, meerdere nieuwe agrarische bedrijven ontstaan. In de gemeente Oss, in De Scheenen en De Elzen, is dat dan weer niet gebeurd. De beplanting en historische verkaveling zijn daar wel verdwenen, en de Scheenenweg heeft een nieuw tracé gekregen. De Elsstraat, een oude gemeentegrens, heeft zijn licht kronkelende verloop gehouden.

Onregelmatige broekontginning op rivierterras (T2b5)

Aan de oever van de Hamelspoel lag een laag, nat gebied dat onbebouwd was, waar grasland het hoofdlandgebruik was en waar sloten ervoor zorgden dat het bruikbaar was. Het landschap hier is nu grotendeels ingericht en niet meer met de oude toestand vergelijkbaar.

Zeer kleinschalige, regelmatige broekontginning (T2b6)

Een voortzetting van de kleinschalige kampontginningen met strokenverkaveling vinden we bij het gehucht Broekstraat. Daar is een zelfde landschapspatroon ontstaan, maar nu deels met gebruik als grasland. Het gebied sluit aan op deze drogere kampontginningen. Door de herverkaveling van de nattere gronden is hiervan nu niets meer te herkennen.

Kwelkom en/of laagte met wielen (T2b7)

Op plekken waar op of aan de rand van rivierterrasontginningen een dijk werd aangelegd bestond natuurlijk ook het gevaar van een dijkdoorbraak. Het meest markante voorbeeld vinden we aan de zuidoostelijke zijde van Herpen. Daar moet het Maaswater dat uit de meander van Keent niet met de bocht mee, maar rechtdoor hebben gestroomd, regelmatig de inwoners van Herpen hebben getart. De dijk om Herpen, de Erfdijk, is hier vele malen doorgebroken en is nu een structuur waar geen recht stuk meer aan te herkennen is. Veel van de kleine doorbraakkolkjes zijn nog altijd aanwezig. Bij een klein gebiedje aan de Tesseldonkstraat zijn alle relevante structuren – dijkje en kolken – verdwenen.

Figuur 49. Een natte laagte met kolk aan de Erfdijk/Hamelspoelweg (foto: RAAP, 16 februari 2024).

4.5 Water

Grote rivier in het Midden-Nederlandse rivierengebied (W1w1)

Onder dit landschapstype hebben we alle rivierlopen geschaard die voorafgaand aan de Maaswerken tot de hoofdloop van de Maas behoorden en nog altijd bestaan. Door alle bochtafsnijdingen is het een gefragmenteerd geheel geworden. De Maas was langs de binnenbochten waar het noodzakelijk werd gedacht al vóór 1900 bekrikt, maar op de meeste plekken was dat niet het geval.

Afgesneden rivierarm in het Midden-Nederlandse rivierengebied (W1w2)

In het kader van de Maaswerken werd een groot aantal Maasmeanders vanaf 1926 afgesneden. Enkele meanders werden daarna gedempt, maar in het kader van de aanleg van de haven van Oss werd vóór 1967 één zijde van de oude meander weer opengegraven. Daardoor is hier de oude landschapsstructuur weer inzichtelijker dan hij was ten tijde van de gedempte Maasloop. De Maasmeander om de Alphense Waard bij Lithoijen bleef over de volledige lengte bestaan, en de Maasmeander om Keent is tussen 2010 en 2015 grotendeels weer opengelegd.

Figuur 50. De vroegere Maasmeander bij Keent (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Afgesneden rivierarm in het Midden-Nederlandse rivierengebied, grotendeels verland of gedempt (W1w3)

Op andere plekken is de Maasmeander gedempt of op natuurlijke wijze verland. De oude meander bij Megen is alleen nog aan een smalle waterloop te herkennen. Dit was overigens de enige meander in de gemeente Oss die al vóór de Maaswerken afgesneden was. Deze meander is dan ook waarschijnlijk op natuurlijke wijze verland, en niet actief gedempt.

Wel actief gedempt is dus de meander bij Macharen, die deels als havenkanaal weer is geopend. De rest van de meander is in het landschap eigenlijk nauwelijks meer beleefbaar. Bij Oijen is een buitenbocht van de Maas gedempt. Andere afgesneden meanders liggen buiten de gemeente Oss, zoals de meanders van Alem, Megen, Demen en Neerloon.

4.6 Niet geclassificeerd

Niet geclassificeerd

De stedelijke gebieden in de gemeente Oss zijn niet onder een landschapstype geschaard. De prestedelijke landschapstypering maakte geen onderdeel uit van dit project.

Figuur 51. Oss in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog, naar het noorden gezien. De gronden rond de toenmalige stad zijn nu allemaal bebouwd (bron: NIMH). Rechts boven het midden herkennen we nog de begraafplaatsen, helemaal bovenaan de natte gronden ten noorden van Oss.

4.7 Structuren

Indicatief hebben we ook de breuklijnen in de ondergrond op de kaart opgenomen. Deze breuken scheiden de geologische eenheden Roerdalslenk en Peelhorst van elkaar. Terwijl de Roerdalslenk in het westen een geologisch dalingsgebied is, is er bij de Peelhorst sprake van opheffing. Door deze verschillen is de bodemsamenstelling al op geringe diepte afwijkend van die aan de andere zijde van de (hoofd)breuk.³² De Maashorst als hoger gelegen gebied ten opzichte van de kleigronden langs de Maas dankt zijn hoogteligging deels aan de Peelhorst die hier het maaiveld heeft opgeheven. De grafheuvels bij Zevenbergen uit de bronstijd en de urnenvelden elders op deze flank uit de ijzertijd zijn er een uiting van, dat men zich al in de prehistorie bewust was van dit opvallende hoogteverschil. De Willibrordusput van Oss ontleent zijn bestaan, net als de bron in Handel en de Willibrordusput tussen Deurne en Meijel aan het voorkomen van kwel, wijst, op de hoger gelegen wijstgronden. Bij de put stond in de late middeleeuwen een kapel.³³

4.8 Waardering

4.8.1 Zeer hoge waarde

In de gemeente Oss zijn enkele landschappen die een dusdanige waarde vertegenwoordigen, dat ze als 'zeer hoge waarde' zijn geclassificeerd. Deze landschappen hebben een zeer hoge concentratie aan kwaliteiten en/of zijn in de afgelopen decennia niet of nauwelijks veranderd. Het gaat allereerst om intacte delen van de loop van de Maas van vóór de Maasnormalisatie. Het mag vanzelf spreken dat zij de levensader van een groot deel van de gemeente vormen. In het rivierenlandschap gaat het bij deze waarderingscategorie verder over bijzondere structuren als de laagte van het Soldatenwiel, om de Ossemeer en om de kasteelterreinen in Oijen en Dieden. Op het zand vallen het landschap van Herperduin met zijn gave reliëf en vele relictten hieronder, net als de dijkzone van de Erfdijk.

4.8.2 Hoge waarde

Een aanzienlijk deel van de gemeente Oss is na waardering van het cultuurlandschap in de klasse 'hoge waarde' terecht gekomen. Deze klasse hebben in hoofdlijn hun historische karakteristiek behouden, maar zijn op kleinere onderdelen gewijzigd. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om grote delen van de uiterwaarden van de Maas, om de oeverwallen (tot op zekere hoogte opgeschaald en generationaliseerd), om het komlandschap in het oosten, westen en zuidwesten van de gemeente (herverkaveld, maar met aandacht heringericht, deels nog onbebouwd en met beleefbare grote openheid en aanwezige eendenkooien) en om de dekzandlandschappen in het zuiden (opgeschaald, maar met behoud van de karakteristiek). Ook het laatste onbebouwde terrein tussen Oss en Berghem is in deze klasse terecht gekomen.

4.8.3 Gemiddelde waarde

Landschappen met een gemiddelde waarde kennen op hoofdlijnen nog wel een cultuurhistorisch waardevolle structuur, maar zijn op essentiële punten gewijzigd. Dat geldt bijvoorbeeld voor Maasmeanders die alleen nog in de verkaveling herkenbaar zijn, sterk herverkavelde broeken bij Reek en bij Macharen. Het resultaat van de ruilverkaveling met zijn aandacht voor ontwerp, beplanting en de plaatsing van enkele boerderijen heeft in principe een hoge cultuurhistorische waarde, maar die is

³² Commissie Waterbeheersing Noord-Brabant 1957

³³ <https://www.jantimmerscultuurhistorie.nl/aardkunde/over-mensen-en-de-peelrandbreuk/>; Jansen & Van Ginkel 2019: 192-193

ernstig aangetast door de toevoegingen van grote aantallen nieuwe bedrijven in het laatste kwart van de 20e eeuw.

4.8.4 Lage waarde

In landschappen met een lage waarde is de structuur dusdanig gewijzigd, dat meestal nog alleen 'het groene karakter' als waarde aan te merken is. Het gaat bijvoorbeeld om een enkele uiterwaard of om sterk herverkavelde gebieden waar ook de beplanting is aangepast.

4.8.5 Zeer lage waarde

Gebieden met een zeer lage waarde hebben over het algemeen zelfs die groene karakteristiek niet meer. Een voorbeeld zijn de plassen van de Lithse Ham.

5 Landschapselementen

5.1 Verkeer en vervoer

5.1.1 Vroege doorgaande routes

Al vroeg moeten er verbindingen hebben bestaan die in de lengterichting van de dekzandafzettingen van de Maaskant liepen. Nog steeds herkennen we in de natuurterreinen reliëf van karrensporen dat, alhoewel waarschijnlijk niet heel oud, laat zien wat de belangrijkste interlokale vervoersrichting was. Van deze route op hoofdlijnen zullen er meerdere varianten geweest zijn, namelijk over de hoogste gronden direct ten noorden van de A59 en ook over de wat lagere gronden door de kernen van Oss en Berghem, zoals de huidige Berghemseweg/Osseweg. Daaromheen lag een wegenpatroon dat alle lokale plekken met elkaar verbond.

Langs de Maasdorpen lagen soms binnendijks wegen die over langere afstand doorliepen, maar ook de bandijk zelf zal een vervoersrol hebben gespeeld. Een voorbeeld is de Meester van Coothstraat/Valkseweg in Lith. Van andere bandijken weten we, dat daar in de 18e eeuw al actief aan wegverharding werd gedaan.³⁴

5.1.2 Verbindingen tussen Maasdorpen en zanddorpen

In de winter stond het water van de Beerse Maas vaak hoog, waardoor verkeer tussen de zanddorpen en de Maasdorpen lastig was. Tussen 1810 en 1824 werd een opgehoogde weg van Oss naar Lith aangelegd. In de weg waren bruggen voor het afstromende water aanwezig.³⁵

5.1.3 Gecentraliseerde wegverbetering

Met de totstandkoming van wat we noemen een 'natiestaat', met gecentraliseerd gezag, groeide de aandacht in de 19e eeuw voor een verbetering van wegverbindingen. Niet zelden werden dat dan tolwegen, om daarmee de aanleg- en onderhoudskosten te dekken. Zo'n weg was de weg van Teeffelen naar de grote weg 's-Hertogenbosch - Grave, waaraan bij Oss een tolpost stond. Die laatstgenoemde straatweg, de latere Rijksweg A59, doorsneet de huidige gemeente bij Zevenbergen. Een tweede vroeg verharde weg liep van Grave langs Overlangel, Ravenstein en Huisseling naar Herpen, met een aftakking naar Overlangel.

5.1.4 Spoorwegen

De Nederlandsche Zuid-Ooster Spoorweg-Maatschappij liet vanaf 1872 een spoorlijn aanleggen van Tilburg naar Nijmegen. De Maas werd gekruist met de Edithbrug, een enkelsporige brug. Vanaf 1883 exploiteerden de Staatsspoorwegen de lijn. Aan de lijn verrezen stations in Geffen (1881, gesloten 1938, gesloopt 1971), Heihoek (1881, gesloten 1914), Oss West (1981), Oss (1881, nieuwbouw 1982), Berghem (1881, gesloten 1938, gesloopt 1970) en Ravenstein (1881, nieuwbouw 1973). In Oss werden aftakkingen naar verschillende bedrijven aangelegd. Ook was er een aftakking van de tramlijn naar Veghel. Deze tramlijn werd op 19 januari 1885 geopend, kort na het treinspoor dus. Verschillende

³⁴ Keunen e.a. 2018

³⁵ De Bont 1993: 61

maatschappijen exploiteerden de lijn, tot hij in 1933 voor personenvervoer gesloten werd en werd vervangen door een buslijn. In 1939 werd ook het goederenvervoer gestaakt.

Figuur 52. Sporen bij de fabrieken in Oss (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum).

5.1.5 Wegen in de ruilverkaveling

Voor de wegen die zijn aangelegd en beplant in het kader van ruilverkavelingen, zie § 5.3.2.

5.2 Waterstaat

5.2.1 Inleiding

De waterstaatsgeschiedenis van de gemeente Oss is in hoofdlijn de geschiedenis van het ontwateren van de grote natte gebieden tussen de oeverwallen in het noorden en het dekzand in het zuiden. Vanuit lokale initiatieven groeide het systeem steeds verder uit naar een alomvattend beheersbaar watersysteem. In de beschrijving van de landschapstypen hebben we al toegelicht dat er een groot verschil tussen de westelijke en oostelijke komgebieden aanwezig was.

5.2.2 Bedijking

Aanvankelijk keerden de dorpen hun eigen water. Bestuurlijk was de Maaskant sterk versnipperd.³⁶ In de 12e tot en met de 14e eeuw kwam er een doorlopende gemeenschappelijke bedijking, een bandijk,

³⁶ De Bont 1993: 53

tot stand. Dat had vooral te maken met de wens de kommen intensiever te gebruiken. In 1286 kregen de inwoners van Oss, Berghem en Duren het recht op gebruik van de broekgronden.³⁷

Figuur 53. De dijk tussen Megen en Macharen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

De dijk werd vanuit het benedenstroomse gebied steeds verder stroomopwaarts verlengd. In 1288 waren er dijken bij Lithoijen³⁸, en in 1332 was de bandijk tenminste tot Overlangel voltooid. Om het bovenstroomse water te keren als er daar nog geen bandijk was, werden ook dwarsdijken tussen de Maasdijk en de hogere gronden aangelegd. De Groenedijk bij Haren is daarvan een vroeg voorbeeld. Ook de Erfdijk om Herpen is een middeleeuwse dijk.³⁹ De hoogschout van 's-Hertogenbosch was na de bedijking ook dijkgraaf in de Meerij.⁴⁰

In de 14e eeuw werden in het westen van de huidige gemeente onder hertogelijk gezag enkele grote waterstaatkundige eenheden opgericht, zoals Het Hoog Hemaal (1325) en Het Laag Hemaal (1349). Waar dat hertogelijke gezag ontbrak, was een regeling ingewikkelder. In 1326 mocht het graafschap Megen zijn water op de boezem van Het Hoog Hemaal, de Hertogswetering, lozen.⁴¹

Als dijken doorbraken, vooral op plekken met een zandige ondergrond, ontstonden er doorbraakkolken. Reparatie van de dijk was dan alleen mogelijk door een inlaagdijk (langs de buitenzijde) of een

³⁷ De Bont 1993: 53-54

³⁸ Van Asseldonk 2003: 98

³⁹ Deckers 1927

⁴⁰ Van Asselonk 2003: 98

⁴¹ De Bont 1993: 56

uitlaagdijk (langs de binnenzijde) aan te leggen. Vanouds rechte dijken kregen daardoor een bochtig verloop. Zowel langs de bandijken als de kleinere dijken zijn kolken te vinden of, als ze zijn gedempt, nog de bochten in de dijken.

5.2.3 De westelijke komgebieden

De westelijke komgebieden in de gemeente Oss waren onderverdeeld in twee waterschappen, de Polder van het Laag Hemaal en de Polder van het Hoog Hemaal. De Polder van het Laag Hemaal was niet verder onderverdeeld en besloeg het gebied van Alem, Maren en Kessel. De Polder van het Hoog Hemaal bestond uit meerdere waterschappen, te weten de Polder van Lith, de Polder van Lithoijen, de Buitenpolder van Geffen en de Polder van Oss. De Hertogswetering was het uitwateringskanaal van het Waterschap Het Hoog Hemaal. Die wetering werd als gevolg van afspraken uit 1303 aangelegd, en in 1309 wordt de uitwateringssluis De Blauwe Sluis voor het eerst in schriftelijke bronnen genoemd. Van de Hertogswetering werd ook gebruik gemaakt door de Polder van Oss (als boezemland), door enkele hogere gronden onder Heesch en Oss en – wederrechtelijk – door de Polder van Teeffelen.⁴²

Het Laag Hemaal waterde af via de Roode Wetering, die parallel aan de Hertogswetering liep. Bij de Roode Sluis in de Maasdijk waterde deze wetering op de Maas uit. De afzonderlijke Polder van Kessel waterde via Het Laag Hemaal op de Maas af.

Daarnaast lag rondom Geffen zelf de Binnenpolder van Geffen. Ook deze waterde via de Hertogswetering af.

Figuur 54. De polders in het westelijk deel van de gemeente, inclusief de delen die via de polder Hoog Hemaal afwaterden (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum).

⁴² Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 1

5.2.4 De oostelijke komgebieden

Het oostelijke gebied kende een veel fijnere structuur van polders. Van west naar oost waren dat de volgende polders of waterschappen:

- De Polder van Teeffelen. Deze polder was ongereguleerd en waterde wederrechtelijk via de Hertogswetering af.⁴³
- Waterschap De Polder van Oijen. Deze polder waterde via de Oijensche Sluis op de Maas af.⁴⁴
- Waterschap Het Land van Megen (inclusief de waterstaatkundige polder van Haren). Deze polder waterde via de Teeffelsche Sluis rechtstreeks op de Maas af.⁴⁵
- Waterschap De Polder van Dieden (zijnde het westelijk deel van de waterstaatkundige polder Ravenstein en Dieden). Deze polder waterde via een buurpolder op de Maas af.⁴⁶
- Waterschap De Binnenpolder van Huisseling (zijnde het westelijke deel van de waterstaatkundige polder van Huisseling). Deze polder waterde via een buurpolder op de Maas af.⁴⁷
- Waterschap Het Land van Ravenstein, onderverdeeld in twee afdelingen, namelijk het Waterschap Het Bovenland van Ravenstein (inclusief de Binnenpolder van Velp) en het Waterschap Het Benedenland van Ravenstein (inclusief het oostelijk deel van de waterstaatkundige polder Ravenstein en Dieden en het westelijk deel van de waterstaatkundige polder van Huisseling). Beide polders waterden rechtstreeks op de Maas af, respectievelijk via de Langelsche Sluis en de Diedensche Sluis.⁴⁸
- Waterschap De Polder van Neerloon (zijnde het noordoostelijk deel van de waterstaatkundige polder van Huisseling en de Neerloonse uiterwaard). Deze polder waterde op de Maas af.⁴⁹
- Waterschap De Binnenpolder van Overlangel (zijnde het zuidoostelijk deel van de waterstaatkundige polder van Huisseling). Deze polder waterde op de Maas af.⁵⁰
- Polder Balgoij en Keent. Deze polder waterde vóór de realisatie van de Maaswerken via de Nieuwe Wetering in het Land van Maas en Waal af.⁵¹

Meerdere polders maakten gebruik van de Groote Wetering, die via de Diedensche Sluis op de Maas zou hebben uitgewaterd. Als gevolg van een wijziging van het watersysteem werd in 1942 de ontwatering van het oosten naar het westen verplaatst. Via een verlengde Hertogswetering werd ook het water uit de oostelijke komgebieden vanaf toen naar het westen gebracht.⁵²

5.2.5 Buitenpolders

Naast de polders binnen de bandijken kende het grondgebied van de gemeente Oss ook buitenpolders: stukken uiterwaard die door bekading beschermd waren tegen hoogwater. Het ging om de Demensche

⁴³ Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 1

⁴⁴ Waterstaatskaart, 1e editie, Rhenen 4

⁴⁵ Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2

⁴⁶ Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2

⁴⁷ Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2

⁴⁸ Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2

⁴⁹ Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2

⁵⁰ Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2

⁵¹ Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2

⁵² <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-hertogswetering>

Uiterdijk, de Diedensche Uiterdijk en de Maasakker (samen één waterstaatkundige polder), om de Megensche Ham, om de Ossenkamp en om de Allemanswaard.⁵³

5.2.6 Overlaat

Het bedijken van de rivieren leverde in zeker opzicht meer problemen op dan het oploste. Het water werd nu zo ingesnoerd, dat als de dijken braken, dat met groot geweld gepaard ging. Dat leidde ertoe dat de kom steeds vaker ging meestromen: de Beerse Maas. Of de bedijking altijd op meestromen gericht was, is niet bekend. Het is aannemelijk dat deze plek zo problematisch was, dat men hier nooit een functionerende bedijking gerealiseerd heeft gekregen. Bij Beers en Cuyk lagen overlaten in de bandijk.⁵⁴ Vanaf de 16e eeuw ontstond hier in de praktijk een tweede Maasloop, die nog eens extra door zuur Peelwater kon worden gevoed.⁵⁵ De middeleeuwse dwarsdijken Kepkensdonkdijk, Harensche Zegedijk (ofwel Groenedijk) en Erfdijk konden dit niet voorkomen. In deze dwarsdijken werden sluzen aangebracht, die opengezet konden worden als de overlaat moest functioneren. In de 19e eeuw werd de overlaat verbeterd, onder meer door heggen te verwijderen, vooral oostelijk van de gemeente Oss.⁵⁶ Onder meer in 1924 en 1925/1926 liep de overlaat vol. De overlaat was door middel van palen gemarkeerd en was beperkter van omvang van de inundatievlakte van de Zuiderwaterlinie (zie resp. in blauw en oranje hieronder).

Figuur 55. Overzichtskaart van de overlaat, 1919 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 8001, inventarisnummer 77).

Door de aanwezigheid van de overlaat kon er in het gebied niet worden gebouwd. De aanwezige hutten, rustpunten voor reizigers en boeren, werden elk jaar weer afgebroken.⁵⁷ De Beerse Maas werd in het kader van de Maasnormalisatie in 1942 gedicht. Dat maakte de weg vrij voor verbetering van het gebied voor landbouwkundige doeleinden: de ruilverkavelingen.⁵⁸

⁵³ Waterstaatskaart, 1e editie, Rhenen 4

⁵⁴ Commissie Waterbeheersing Noord-Brabant 1957

⁵⁵ Dat probleem werd door aanleg van de Peeldam in de 19e eeuw ingedamd.

⁵⁶ De Bont 1993: 57-59

⁵⁷ De Bont 1993: 60-61

⁵⁸ De Bont 1993: 62

5.2.7 Maasnormalisatie

Overstromingen plaagden de bewoners van de Maasdorpen eeuwenlang. Vooral bij de monding werd rond 1900 al het nodige verbeterd, zoals de aanleg van de Bergsche Maas. Toch kon dat niet voorkomen dat er in 1926 opnieuw grote overstromingen optraden. Daarop begon men in 1931 met de realisatie van de Maaswerken stroomafwaarts van Grave. Verschillende meanders werden afgesneden, en als gevolg daarvan werden ook bestuurlijke grenzen aangepast. Alem, dat samen met Maren en Kessel één gemeente vormde, ging over naar Gelderland. Keent werd Brabants.⁵⁹

5.2.8 Schaalvergroting

Door de ingrepen kort voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog kon ook het waterbeheer worden opgeschaald. Het waterschap 'De Maaskant', opgericht in 1921, was daarna verantwoordelijk voor het waterbeheer. Dat waterschap beheerde zowel de Lage Maaskant, de komgronden, als de Hoge Maaskant, het dekzandlandschap. Onder dat grote waterschap vielen meerdere kleinere waterschappen in de Lage Maaskant.⁶⁰ Afgewaterd werd via de Hertogswetering, de Roode Wetering en de Hoefgraaf met Rompertwetering, met hulp van het gemaal Caners, het Hertogsgemaal en het gemaal Ploegmakers.⁶¹

Figuur 56. Roode Wetering en Hertogswetering (foto: RAAP, 16 februari 2024).

⁵⁹ De Bont 1993: 62

⁶⁰ Commissie Waterbeheersing Noord-Brabant 1957: 117

⁶¹ Commissie Waterbeheersing Noord-Brabant 1957: 119

De ruilverkavelingswaterlopen in de westelijke polders maken deel uit van de tweefasige kartering, in de fase vóór 1957. De ruilverkavelingswaterlopen in de ruilverkavelingen Land van Megen en Land van Ravenstein, die pas ná 1959 resp. 1960 werden aangelegd, hebben we als separate legenda-eenheden opgenomen. De kartering daarvan, op basis van de plannen van wegen en waterlopen uit de collectie van het BHIC en een vergelijking met de huidige topografische kaart, heeft het karakter van een quickscan.

5.3 Landbouw en bosbouw

5.3.1 Eendenkooien

Een belangrijke en zichtbare vertegenwoordiger van de vroegere jacht zijn de eendenkooien, waar eenden konden worden ingevangen. Deze lagen in het natste deel van de gemeente, in het zuidwesten. Enkele kooien bestaan nog altijd, enkele bestaan fysiek nog maar worden niet meer gebruikt, en een nog groter aantal is gedempt en nu als regulier agrarisch cultuurland in gebruik. Een groot deel ervan dateert al uit het derde kwart van de 17e eeuw of eerder, zo is uit kaartstudie duidelijk geworden.

5.3.2 Ruilverkavelingen

Op het grondgebied van de gemeente Oss zijn meerdere ruilverkavelingen uitgevoerd, in de eerste plaats om het landbouwkundig gebruik te optimaliseren. Specifieke doelen van vroege ruilverkavelingen waren ⁶²:

- Door onderlinge ruil samenvoegen van verspreid liggende percelen tot een of meer grotere;
- Deze percelen een zo goed mogelijke vorm;
- Zorgen voor goede wegen, zodanig, dat alle percelen aan een openbare weg komen te liggen;
- Verbetering van de afwatering door het graven van nieuwe waterleidingen of het verbeteren van bestaande;
- Verbetering van de watervoorziening door inlaten van water of het op hoger peil houden van water door stuwen, overlaten, enz.;
- De bouw of het verplaatsen van boerderijen, liefst zodanig, dat alle er bijbehorende grond rond of achter deze boerderijen komt te liggen;
- Aanleg van elektrisch licht, waterleiding en andere z.g. utiliteitswerken;
- Door het aanbrengen van beplanting het landschap aantrekkelijker maken.

We lopen ze in chronologische volgorde langs. In algemene zin moet hierbij opgemerkt worden dat de landschapsplannen die voor de ruilverkavelingen door Staatsbosbeheer zijn opgesteld en vooral in de oudere ruilverkavelingen zijn uitgerold, de openheid van de kom als uitgangspunt hebben gebruikt. Beplanting langs wegen komt vooral in het zuiden tegen het dekzandgebied en noorden richting de oeverwallen voor, terwijl het natste deel van de kom bewust open is gehouden.

⁶² Hoofdafdeling Ruilverkaveling der Nederlandsche Heidemaatschappij z.j.

Geffen (1937)

De ruilverkaveling Geffen had betrekking op het lager gelegen deel van de gemeente Geffen, tussen de wetering in het noorden en de Bergstraat in het zuiden. Van deze ruilverkaveling is in de collectie van Wageningen Universiteit geen documentatie aangetroffen. Op basis van kaartbeelden van de latere ruilverkaveling Midden-Maasland weten we, dat in het kader van de ruilverkaveling Geffen een orthogonale wegenstructuur van Vreestraat, Rietkampsestraat, De Gement e.o. met bijbehorende verkavelings- en ontwateringsstructuur is aangelegd. Deze wegen zijn met bomenrijen beplant. Vooral in het zuiden zijn enkele ruilverkavelingsboerderijen gebouwd.

Lithoyen (1938)

De ruilverkaveling Lithoyen had betrekking op de komgebieden ten zuiden van Lithoyen. In het zuiden grensde de ruilverkaveling aan de ruilverkaveling Geffen; beide hadden de Hertogswetering als grens. In het gebied werden een nieuwe verkaveling en wegenstructuur uitgerold. In het noordelijke, drogere deel van de kom werden de wegen van bomenrijen voorzien, in het zuidelijke nattere deel niet. De nieuwe ruilverkavelingsboerderijen werden ook in het noordelijke deel van het ruilverkavelingsgebied gebouwd. Van deze ruilverkaveling zijn in de collectie van de Wageningen Universiteit geen plannen bewaard gebleven; we beschikken alleen over een onderzoek naar de rentabiliteit van de ruilverkaveling, achteraf uitgevoerd. De grootste verbetering, nog meer dan die van de ligging van de percelen, werd gezien in de verbetering van het wegennet. Dat werd door alle gebruikers geconstateerd. Nieuw aangelegd werden de Nieuwe Steeg (met klinkerbestrating; de huidige Weisestraat) en een asfaltweg als verbinding met de polder Lith en Huizenbeemd, de stad Oss en het dorp Nistelrode. De Tiendweg en de Polderdijk werden gehandhaafd. Drie dwarswegen werden van een puinverharding voorzien. Alle percelen lagen nu direct aan een weg. Andere verbeteringen waren die van de perceelsvorm, die van de ontwateringstoestand, opheffing van het recht van overpad, en verbetering van het welvaartspeil in de gemeenschap.⁶³

Huizenbeemd (1940)

De ruilverkaveling Huizenbeemd sluit aan op de ruilverkaveling Geffen, die westelijk ervan ligt. In het kader van deze ruilverkaveling zijn enkele nieuwe wegen aangelegd, die vanuit het opgestelde landschapsplan van bomenrijen voorzien zijn. De belangrijkste structuur is de Mikkeldonkweg-Frankenbeemdweg, die zich om de huidige kern van Oss buigt. Vooral langs deze weg, maar ook wel zuidelijker richting de ruilverkaveling Geffen, zijn ruilverkavelingsboerderijen gebouwd. Ook in het gebied De Kampen, ten westen van de John F. Kennedybaan, is een nieuwe wegenstructuur toegevoegd ter ontsluiting van de percelen. Boerderijen werden daar pas later gebouwd. Behalve een bodemkartering is van deze ruilverkaveling geen schriftelijke documentatie in de collectie van de Wageningen Universiteit aangetroffen. Wel beschikken we over het landschapsplan. Dat hield in dat men bewust géén beplanting wilde toevoegen en alleen boom- en struikbeplanting langs de Brandstraat, de Voorburcht, de Mettegeupelstraat en de Machareneweg handhaafde. Die toen gehandhaafde beplanting is deels nu nog steeds aanwezig. Uiteindelijk heeft men toch vóór 1956, in afwijking van het landschapsplan, langs de Mikkeldonkweg en de Frankenbeemdweg een eenzijdige bomenrij aangeplant.⁶⁴

⁶³ Cultuurtechnische Dienst 1949

⁶⁴ Topografische Kaart, 1956

Het Laag Hemaal en Lith (1943)

De ruilverkaveling Het Laag Hemaal en Lith ligt direct westelijk van de ruilverkaveling Lithoyen en beslaat het komgebied ten zuiden van Maren, Maren-Kessel, Kessel en Lith. Naast een nieuwe orthogonale ontsluiting en verkaveling koos men hier voor een beplanting van het drogere noordelijke deel en het openhouden van het zuidelijke, nattere deel. De gekozen boomsoorten voor de boombeplanting waren soorten van de nattere gronden, zoals populier, es/knotes, schietwilg en knotwilg. Zowel de wegenstructuur, de verkaveling als veel van de beplanting is nog altijd aanwezig. In dat gebied waar ook voor bomenrijen langs de wegen werd gekozen, werden verspreid langs de wegen nieuwe boerderijen toegevoegd. Het zuidelijke gebied, waar ook de eendenkooien gehandhaafd bleven, bleef verder van bebouwing en beplanting verschoond. In cultuurhistorisch-landschappelijk opzicht was hier sprake van een uiterst zorgvuldig ontworpen plan met een hoge landschappelijke kwaliteit. Van deze ruilverkaveling is het landschapsplan van Staatsbosbeheer in de collectie van Wageningen Universiteit bewaard gebleven.

Land van Megen (1953)

De ruilverkaveling Land van Megen betrof het komgebied en de oeverwallen rond Haren, Megen, Macharen, Oijen en Teeffelen. In tegenstelling tot de hiervoor genoemde ruilverkavelingen werd hier dus het onregelmatig verkavelde komgebied ten noordoosten van Oss onder handen genomen. Net als in die ruilverkavelingen werden ook hier het wegennet en de verkaveling zodanig gerationaliseerd, dat alle percelen bereikbaar werden. Bij die rationalisering van de verkaveling hoorde ook de verbetering van de ontwateringstoestand. In lijn met de landschapsplannen van de eerdere ruilverkavelingen werd ook hier de beplanting met bomenrijen geconcentreerd langs de randen van de oeverwallen, op de rivierduinen en in het zuiden van het ruilverkavelingsgebied, ten westen van Gement. Een belangrijk onderdeel van de verbeterde ontsluiting van het gebied was de aanleg van de Beatrixweg-Dorpenweg met haaks daarop de John F. Kennedybaan, die bij Lithoijen op de verbeterde dijk aansloten.

Nieuwe boerderijen werden gebouwd aan de binnenranden van de oeverwallen en op hoger gelegen gronden langs wegen die oeverwal en zandgebied met elkaar verbonden, vooral de Hoogoordstraat. Of deze boerderijen bewust in het kader van de ruilverkaveling werden gepland is niet helemaal duidelijk. Het landschapsplan van deze ruilverkaveling is bewaard gebleven, en bevindt zich in de collectie van Wageningen Universiteit. Hieruit is op te maken dat de ruilverkavelingsbeplanting op verschillende plekken een aanvulling op bestaande beplanting was. Naast inlandse eik werden populier, es, linde, knotwilg en wilg aangeplant, evenals diverse soorten struikbeplanting. Veel van deze beplantingsstructuren zijn in het gebied nog steeds aanwezig, terwijl het bewust leeggelaten komgebied nog steeds open is. Binnen deze ruilverkaveling werd de nieuwe hoofdwegenstructuur, de John F. Kennedybaan en de Beatrixweg-Dorpenweg, zonder beplanting gelaten. De weg liep immers grotendeels door de kom. In het zuiden is het bedrijventerrein van de gemeente Oss later deels dit ruilverkavelingsgebied 'ingegroeid'.